

Эркин Азимов

**АМИР ТЕМУР
САЛТАНАТИ**

Тошкент

Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

1996

63.3(5У)

А 37

Масъул муҳаррир
тарих фаълари доктори, профессор
ФАЗЛИДДИН ШАРИПОВ

Азимов, Эркин.

Амир Темур салтанати//Масъул муҳаррир Ф.Шарипов/.—Т.:Ф.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр. 1996.—886.

Ислон дини ўз тараққиёти давомида кўплаб қийинчиликларга дуч келди. Шулардан бири XII—XIII асрлар — муғуллар истилоси даврига тўғри келади. Муғуллар ислон динини оёқости қилиб, уни мусулмон халқлари ояғидан учиринга урнидилар. Ушбу мураккаб шароитда тарих майдонида соҳибқирон Амир Темур дунёга келди. У ислон дини байроғи остида кураш олиб бориб, шарият қонун-қондаларини қайта тиклади.

Ушбу рисола Амир Темурнинг “Темур тузуклари”, Салоҳиддин Топкандийнинг “Темурнома”, Ибн Арабшоҳнинг “Амир Темур тарихи”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, Поён Равшан ва Жума Қурбонларнинг “Амир Темур туғилган жой ёхуд Занжирсарой қиссаси” асарлари ва бошқа бир қанча тарихий манбалар асосида яратилди.

А $\frac{4702620201-32}{M352(04)-96}$ қўшимча режа, 96 © Эркин Азимов, 1996 й.

ISBN 5-635-01583-2

ББК 63.3(5У)

*Ушбу рисолаги беш вақт намозини қанда қилмай
пиру бадавлат бўлиб 104 йил умр курган, уз
меҳнати билан халқда шарафли "уста" унвонига
сазовор бўлган ҳурматли бобом уста САИДАЗИМ
ИСЛОМОВГА бағишлайман.*

Муаллиф

КИРИШ

Амир Темур. У ким ўзи? Дунёга нима учун келди-ю, нима каромат кўрсатди? Унинг фаолияти қандай бошланди-ю, қандай хотима топди? Унинг эътиқоди нимадан иборат эди? Нима учун у ўз эътиқоди йўлида бутун умри бўйи кураш олиб борди? Бу курашда у нималарга эришди? У тузган улкан давлатнинг мафкураси нимага асосланган эди? Нима учун у ўзининг буюк давлатини тузиш йўлида олиб борган курашларида бирор марта ҳам енгилмади? Саволлар, саволлар ва яна саволлар...)

Бу саволларга яқин йилларгача маълум тарихий сабабларга кўра жавоб топиш қийин эди. Кимки бу саволларга жавоб топишга уринса, у панисломизм, пантуркизмда айбланарди. Жумладан, ўзбек файласуф олими Иброҳим Мўминов уларга холис жавоб топмоқчи бўлиб, қандай қаршиликка учраганига барчамиз гувоҳмиз.

1917 йил инқилобидан кейин ўзбек халқининг ватанпарвар вакиллари тарихий қадриятларимизни тиклашга ҳаракат қилдилар, лекин бу уриниш қотиб қолган, ўзгариши мумкин бўлмаган коммунистик мафкура томонидан аёвсиз чеклаб қўйилди. Ана шундай мураккаб шароитда ўзбек тарихчи олимларини беқарорлик чулғаб олди. Уларнинг бир гуруҳи Амир Темур динсиз, босқинчи, ваҳший, йиртқич деб айб қўйсалар, бошқа бир гуруҳи сукут сақлашни маъқул кўрдилар. Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиши буюк Соҳибқирон фаолиятига ҳақиқат кўзи билан қараш имконини яратди. Хўш, Амир Темур давлатининг асоси нимага таянган? Бу саволларга мазкур рисолада баҳоли қудрат жавоб беришга ҳаракат қилди.

Мен 50-йилларда Ўрта Осиё давлат дорилфунунида таълим олганман. Тарихдан буладиган маърузаларда

ўқитувчиларимиз Амир Темур ҳақида гапирмасликка интилишарди. Мабодо, гапиргудек бўлишса, савол кетидан савол ёгиларди. Чунки дарслик йўқ эди. Ниҳоят, 1958 йили Ўзбекистон Фанлар академияси томонидан “Ўзбекистон ССР тарихи” номли бир жилдли китоб нашрдан чиқарилди¹. Бу китобнинг “Темур ва темурийларнинг давлатлари” номли бобида Амир Темур динсиз шахс сифатида таърифланади. Бу ҳам етмаганидек, Амир Темур босқинчи, йиртқич, ваҳший деб таърифланади. Албатта, бу бўхтон ўша даврдаги Кремль империяси учун бир эҳтиёж эди. Лекин тарих ҳақиқатидан келиб чиқиб ёндошадиган бўлсак, тамоман тескари манзаранинг гувоҳи бўламиз.

Амир Темурнинг дунёга келишини Шайхулаълам Сайфуддин олдиндан башорат қилган, “Соҳибқирон” номини ҳам у берган эди. Умуман, шарқ муаррихлигида пайгамбарлар, султонларнинг дунёга келиши илоҳий қудрат билан боғланади.

Темурнинг пешонасига соҳибқиронлик битилган эди. Буни етти иқлим мунажжимлари ҳам олдиндан каромат қилгандилар. Икки сайёранинг — Зуҳал билан Муштарийнинг яқинлашуви даврида (Оллоҳ таоло шу соатда бутун оламни яратган экан) тугилган ўғил соҳибқирон бўларкан. Бу ҳар саккиз юз йилда бир такрорланади. Бунга инсоният тарихи гувоҳ. Шундай пешонаси ярқираган улуг зотлар Амир Темурга қадар тарихда бир неча нафар ўтган. Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳу алайҳи васаллам ва Искандар Зулқарнайн шулар жумласидан. Амир Темур Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳу алайҳи васалламдан сўнг саккиз юз йил ўтиб дунёга келган учинчи соҳибқирон эди. |

Етти иқлим султонлари бўлажак соҳибқироннинг дунёга келиши ҳақидаги башоратни эшитиб ваҳимага тушганлар. Мунажжимларнинг аниқ кўрсатмаси бўйича бу улуг шахс Мовароуннаҳрда дунёга келиши лозим эди. Шу сабаб етти иқлимдан ўрта асрнинг

¹. Гуломов Я., Набев Р., Ваҳобов М. Ўзбекистон ССР тарихи. Ўзбекистон ССР Фанлар академияси нашриёти, 1958 й., 177–181-бетлар.

йирик шаҳарларидан бири — ислом динининг маркази Бухорога элчилар келишади ва Баёнқулихон ижозати билан яқин орада туғилган болаларни куриқдан ўтказишади. Мақсад — бўлажак жаҳонгирни топиш ва уни гўдаклик чоғидаёқ йўқ қилиш эди. Етти иқлим ҳокимларининг ташвишга тушганлари кейинчалик тасдиқланди. Бухорога элчи юборган етти иқлим мамлакатлари ҳақиқатдан ҳам кейинчалик Амир Темур томонидан забт этилди.

Тарихчи Ибн Арабшоҳ ёзади: “Ҳикоя қиладиларки, (Темур) туғилган кечаси ҳавода қандайдир учиб юрган темир қалпоқчага ўхшаш бир нарса пайдо бўлган. Кейин у кенг бўшлиққа тарқалиб, ер юзига ёйилиб кетган эмиш. Ундаги чўғ ва учқунга ўхшаш нарсалар ҳар томонга сачраган ва уйилиб, ҳатто ўтроқ ва бадавий жойларини ҳам тўлдириб юборган эмиш”¹.

Шарафиддин Али Яздийнинг фикрича, Амир Темурдек соҳибқироннинг дунёга келиши Оллоҳнинг иродасидир². Амир Темурнинг отаси Тарағай Баҳодир Барлос уруғининг обрўли кишиларидан эди. Унга муносиб исм танлаш пайти етганида отаси Қуръони Каримни юз дафъа хатм қилган шайх Шамсиддин Кулол ҳузурига ўглини олиб боради. Тарағайнинг илтимосига биноан шайх Қуръонни очади-да, муборак назари тушган биринчи сўзни овоз чиқариб ўқиб: “Темур”, дейди.

Лекин Қуръони Каримда “Темур” сўзи шу ҳолда келмайди. Буни араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ шундай шарҳлайди: “Темурнинг исми ёзилиши (устида икки шарҳлайди: “Темурнинг исми ёзилиши (устида икки оғиз сўз): устида икки нуқтали ва касрли “т” сукунли “й” тагида икки нуқтаси билан: ўртасида даммали “у” бўлган “мим” билан нуқтасиз “р” дан иборат. Бу унинг исмининг тўғри ёзилиши ва тил қоидаларига асосан қурилишидир. Лекин араб тилининг хоссаси ўз (сўз) тузилишидаги вазнларига асосан ажам сўзлари шарини юмалатиб, ўз тили майдонида истаган томонига қараб

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 1-китоб, Тошкент, “Меҳнат” нашрияти, 1992 й., 68-бет.

² *Шарафиддин Али Яздий*. Зафарнома. Т., “Шарқ Юлдузи”. 1992 й., 5-сок. 174-бет.

юритади. Шу сабабдан уни баъзан “Тамур”, баъзан “Тамурланг” деб тилга оладилар. Бу (ҳолат) учун (одамларни) койиш ва гуноҳкор қилиш керак эмас. Бу туркча “Темур” демакдир”¹.

Бу ҳақда Темурнинг расмий тарихчилари ҳеч нарса ёзмасалар-да, лекин 1404 йилда Самарқандда бўлган кастилиялик сайёҳ, элчи Рюи Гонзалес де Клавихо ҳам айнан шу фикрни тасдиқлайди². Шундай қилиб, бу ном бўлажак саркарданинг абадий йўлдошига айланади. Ўглининг ўқимишли бўлиб етишишида Тарагай Баҳодирнинг хизмати катта. Ёш Темур мактабда ўқиб, ислом таълимотига оид ўғитларга бутун шуури билан қулоқ тутарди. У Қуръон тиловатини шу қадар тез ўзлаштирдикки, бунини кўрган устози ҳайратга тушди. Темурнинг Қуръон тиловатини эшитган матофурушлардан бири жарангдор овозига қойил қолиб, унга белбоғ билан салла совға қилади, қуролсоз уста эса феруза дастали шамшир ҳадя этади.

Диний таълимот Темурнинг қалбини нечоғлик ром этмасин, ўз қобилияти ва фаросатини у Қуръон асосидаги ҳарбий ҳуқуқлар ҳамда фикҳ, тафсирилар асосида урушни бошқариш қоидаларини ўрганишга қаратади, ислом таълимоти бўйича жанг қилиш усулларини мукаммал ўрганади. Исломий халқлар қандай шароитда ўзаро жанг очишлари мумкин деган ўта нозик масалага жавоб излайди. Фикҳ билимдонлари бу масалани пухта таҳлил қилиб, жавоб топишган эди. Унга кўра мусулмонларга икки ҳолатда: мамлакат имомига қарши исён кўтарилганда ва бир давлат бошқа давлатга нисбатан адолатсизлик қилганда уруш очишга руҳсат берилиши айтиб ўтилган эди. Шунингдек, Темур ислом динининг ибратли анъаналари асосида тарбияланди. Кеш мадрасасида билим олар экан, курраи замин айланаси етти иқлим ва етти осмондан иборат эканлигидан, ҳарбий ҳаракатлар пайти масжид яқинида жанг қилинмаслигидан ҳам хабар топади.

¹. *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 1992 й., 68-б.

². Қараиғ: *Дневник путешествия*, 24-бет.

Амир Темур дунёқарашининг шаклланишида ўша даврда юзага келган мураккаб тарихий вазият ҳам муҳим ўрин тутати. Чунки бу даврда мўғуллар билан туркий қавмга мансуб элатлар ўртасида эътиқод учун кескин кураш кетарди. Бу кураш ёш Темур эътиқодининг шаклланишида катта аҳамият касб этди.

Чингизхоннинг иккинчи ўғли — Чигатой ўзига тегишли катта сарҳадда яшовчи мусулмонларни жуда қаттиққўллик билан бошқарган. Чунки у, тарихчиларнинг тасдиқлашича, насроний динида бўлган. Буни буюк сайёҳ Марко Поло ҳам қайд этган. Ҳолбуки, Чигатой улуси ислом динида эди. Лекин шунга қарамай, Чигатой насронийларга ҳомийлик қилгани ҳолда, мусулмонларга нафрат кўзи билан қарарди. Шунингдек, Чингизхон даврида амалда бўлган ясоқ қонунларига кўра, оқиб турган сувга кириш, қўйни бўғизлаб сўйиш маън қилинган эди. Мусулмонлар таҳорат қилишда, қўй сўйишда ясоқ қонунлари туфайли кўп азият чекканлар, чунки Чигатой ясоқни жон-жаҳди билан ҳимоя қилар, унга мос бўлмаган ҳар қандай урф-одатларни таъқиқларди.

Энг даҳшатлиси шуки, Чигатой бирон-бир мусулмон амалдорининг ўлими хабарини келтирган касга 500 динор суюнчи берган. Бошқа улусларни бошқарган чингизийлар ҳам улардан қолишмаган. Чингизийларнинг асосий мақсади қадимий Шарқнинг энг улуг исломий шаҳарларидан бири бўлган Бухорони ер билан яқсон қилиш эди. Зеро, ислом дини қуввати номини олган Бухоро мўғулларни даҳшатга соларди. Чингизхон Бухоро аҳолиси бошига шундай қора кунларни соладикки, бундай ваҳшийликни инсон боласи яралгандан буён кўрмаган эди. Бу Ислом оламининг кўзга кўринган дин арбобларидан бири Имом Рукниддиннинг газабини қўзғайди ва у қўлидаги ҳассаси билан мўғул газандаларини савалашга тушади. Хунрезликдан нафрати қўзғалган халқ оёққа туради. Ана шу қаршилик мўғул ҳукмдорларини ён босишга ва ислом руҳонийларини олиқ-солиқдан озод қилишга мажбур этади.

Бу даврда Нажмиддин Кубро Хоразмда мўгулларга қарши ҳаракатга асос солган бўлса, унинг шогирди Сайфиддин Бохарзий Бухорода бу ишга бош-қош бўлди. Бир сўз билан айтганда, Мовароуннаҳрда янги қаршилик кучи етилиб келмоқда эди. Бу кучга обрўли ислом таълимотчилари ва арбоблари ҳомийлик қилишади. Бу хавфнинг олдини олиш мақсадида мўгул амалдорлари маҳаллий аҳолига, айниқса ислом динига нисбатан муносабатларини ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Бу ишни биринчи бўлиб Кебекхон бошлаб берди. У ўз салтанатини Қашқа воҳасида тиклашга ҳаракат қилади ва натижада Қаршида саккиз йил ҳукмронлик қилади.

Кебекхоннинг вафотидан сўнг, Қаршида унинг бошқа укалари Элчигидой ва Дурра Темурлар олдинкейин бир неча муддат ҳокимият тепасида туришади. Улардан ҳокимият Тармаширин қўлига ўтади. У вазиятни тушунган ҳолда тез орада ислом динини қабул қилади ва мусулмонларга раҳнамолик қила бошлайди. Бу илтифотга жавобан ислом руҳонийлари унга ҳурмат кўрсатиб, “Алоуддин — дин улугвори” унвонини берадилар.

Тармаширин ҳукмронлик қилган йиллар (1334 йилгача) мўгул феодалларининг ислом динини қабул қилиши чингизийлар ўртасида оммавий тус олади. Лекин Тармаширин бошлаган иш Мўғулистонда қаттиқ нафратга учрайди. Натижада Тармаширинга қарши фитна ташкил қилиниб, у ўлдирилади. Шундан сўнг мусулмонлар қаттиқ таъқибга учрайдилар.

Йиллар ўтиши билан турк амирлари ўзларини унглаб оладилар ва мўгул хонларига қарши ошкора кураш бошлайдилар. Шундай кураш ташкилотчиси турк амирларидан бири — Қозогон эди. Амир Қозогон мўгул хонлари билан бир неча марта жанг қилган. Ниҳоят, 1347 йилнинг бошларида Амир Қозогон Мовароуннаҳрда мўгулларнинг чигатой насли ҳокимиятига зарба беради ва шу даврдан бошлаб ҳокимият туркийлар қўлига ўтади. Шундан бошлаб Мовароуннаҳрда ислом ва шариат қонун-қоидалари қайта тиклана бошлайди. Бу даврда Амир Темур 12-13 ёшларда эди.

Темур болалигида шайх Шамсиддин Рашид Рӯзгорияларига ихлос қўйди. Ҳаётининг энг оғир дамидада Амир Темур шайх Шамсиддин Кулолга йўл-йўриқ сўраб мурожаат қилади ва ундан фойдали маслаҳатлар олади. Бу даврда яна бир дин арбоби -- Бурҳонаддин Соҳиб Ҳидоят ҳам мўъаллимларга қарши курашга отланган Амир Темурга раҳнамолик қилади.

Темур улгайиб, мустақил ҳаётга қадам қўяётган даврда ҳар бир ёш йигит мўътабар шайхларнинг дуосини олмоғи, азиз-авлиёлар қабрларини зиёрат қилмоғи ва ислом дини йўлида бирорта жасорат кўрсатмоғи лозим эди.

Темур ўзига маънавий устоз қилиб Хирот яқинидаги Тойобод қишлоғида яшовчи Зайниддин Абубакрни танлади.

Зайниддин Абубакр тегишли панд-насиҳатларини баён қилгач, белбогини ечиб, уни Темурнинг белига боғлайди, ўз дўпписини бошидан олиб, унинг бошига кийдиради, “Рости ва рустӣ”, яъни “Ҳақгўйлик ва одиллик¹” сўзлари битилган узукни ҳам унга ҳадя қилади. Кейинчалик шайх Зайниддин Абубакр совга қилган узугига ўзининг исми-шарифи ва учта узун-узун чизиқ ўйдирган. Бу муҳр кўзга ташланган жойда не-не салтанат эгалари халқига қўшилиб, соҳибқиронга таъзим бажо келтирганлар.

Шайх Темур билан хайрлашаётиб, Аллоҳ томонидан йўлланган Қутб ерга келиб етганини, бундан кейинги барча тадбирларида унга мададкор бўлишини баён қилади. Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳу алайҳи васалламнинг авлодларидан ҳисобланган улуг шайх кейинчалик Тойбодий номи билан Амир Темурга давлатни бошқариш ишларида узоқ йиллар раҳнамолик қилади.

Шайх Тойбодий билан хайрлашгач, Темур Саййид Кулол ҳузурига йўл олади. Бу учрашув чоғида гаройиб ҳодиса юз беради. Темур пири ҳузурига йигирма чоғли қўйни ҳайдаб бораётганда тун тушиб, чунонам жала қўядики, у қўйларни ўз ҳолига ташлаб, панага

¹. Бу пбора “куч адолатдодир” деб ҳам изоҳланади.

яширинишга мажбур бўлади. Эртасига тонг ёришгач, Саййид Кулол яшайдиган мақбара ёнига келиб, не кўз билан кўрсинки, қўйларнинг барчаси шу ерда гуж бўлиб турган экан.

Салом-аликдан сўнг Темур мақсадга кўчади. “Чин мусулмон душманга бас келолмаганда қандай йўл тутмоғи керак?” — деб сўрайди. Шунда устози: “Унга итоат этмоғи лозим”, деб жавоб беради. “Душман таслим этиш билан кифояланмай, Азроилнинг вазифасини адо этмоққа киришган тақдирда-чи?” — деган саволга: “Йироққа қочмоқ керак, чўлу биебонларга”, деган жавоб олади. Суҳбатдан сўнг дастурхон ёзилади. У ҳам рамзий маънога эга эди. Уй соҳиби дастурхонда етти кулча, майиз аралаш бир сиқим бугдой олиб, Темурга узатади. Ўтирганлар буни кўриб ҳайратга тушадилар. Саййид Кулол Темурга етти иқлим ҳукмронлигини, сиқимида қанча дон бўлса, шунча насл-насаб қолдиражагини башорат қилган эди. Бугдойга аралашган майиз эса унинг шоҳлик мартабасига эришажагига ишора эди. Шундан кейин пири Шамсиддин Кулол соҳибқирон қалбида ўчмас из қолдирди. Шу зотнинг доно маслаҳатларига амал қилиб, пирининг вафотидан сўнг, бир қўлида адолат, иккинчи қўлида холислик шами билан ўз йўлини ёритди. Соҳибқирон Амир Темур Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилади. Мақбаранинг кўримсизлигини кўриб ранжийди, лекин бу даврда унинг қўли қисқа эди. Шунга қарамай, у имкони борича хайр-садақа қилади. Саховатли ташрифдан бошлари осмонга етган Хожа Аҳмад Яссавийнинг муридлари меҳмон ҳаққига дуо қилиб, унга сирли дуолар битилган туморлар ҳадая этадилар.

Амир Темур кейинчалик ислом оламининг улуг кишиларига мақбаралар қурдиради. Соҳибқироннинг бу саъй-ҳаракатлари Ўрта Осиё халқларининг унга нисбатан ҳурматини янада оширади. Амир Темур бу ишлардан ўзи учун улкан маънавий ва ахлоқий озуқа олади.

Шарафиддин Али Яздийнинг айтишича, Чингизхон қайси шаҳар ва вилоятни босиб олган бўлса, у жойлар

харобаларга айланган. Амир Темур томонидан забт этилган манзиллар бузгунчилар, низочилардан тозаланиб, шариат тартиб-қоидалари ўрнатилган.

Амир Темур Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳу алайҳи васаллам авлодларидан бўлмиш саййидлардан бир иқтидорли кишини танлаб, уни Садр — диний ишлар вазири ва барча муқаддас жойлар ҳомийси этиб тайинлади. Дунёдаги барча аҳли мўминларни огоҳ қилиш ва ислом дини йўлидаги иккиланувчиларга панд-ўғит бериш учун тобе этилган мамлакатларга ислом оламидаги энг обрўли кишиларни тарғиботчи қилиб ҳам юборди.

Соҳибқирон Амир Темур ўз давлатини барпо қилишда, биринчидан, мўгул босқинчиларига қарши курашиб, Мовароуннаҳрни босқинчилардан озод қилган бўлса, иккинчидан, мўгуллар томонидан оёқ ости қилинган ислом динининг қадр-қимматини тиклади. Бу йўлда кўрсатган жонбозликлари Амир Темурга катта обрў келтирди. Натижада барча туркий элатлар улў соҳибқирон атрофига тўпландилар.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ ТАЯНЧИ

Амир Темур ўз салтанатини идора қилишга киришар экан, ишни ислом динига ривож беришдан бошлади. “Мен яна эшитганманки, худо бирор кимсани улуглаш билан унга раҳмат ато қилган бўлади. Тангрининг шундай раҳматига эришган киши эса одил ва раҳмдил бўлиши керак. Мен салтанат тахтига ўтиришим билан шу қоидаларга доимо амал қилдим ва бу сифатларни ўзлаштириб олдим”, — дейди у ўз “Таржимаи ҳоли”да¹.

У ўз “Тузуқлари”да шундай деб ёзади: “Одам Атодан бошлаб Ҳотам ул-анбиёгача, улардан ҳозирги дамгача ўтган султонларнинг қонунлари ва туриш-турмушларини донолардан сўраб-суриштирдим. Ҳар қайсиларининг йўл-йўриқлари, туриш-турмушлари, қилиш-қилмишлари, айтган гапларини хотирамда сақладим ва яхши ахлоқлари, маъқул сифатларидан намуна олиб, унга амал қилдим”². Бундан кўриниб турибдики, Амир Темур салтанатни идора қилишга киришишдан олдин кўп нарсаларни ўқиган ва ўрганган. У ўз “Тузуқлар”ида ислом дини моҳиятига алоҳида тўхталиб, шундай деб ёзади: “Яна тажрибамда кўриб олдимки, давлат агар дину ойин (яъни қоида) асосида қурилмас экан, тўра-тузуқка боғланмас экан, ундай салтанатнинг шукуҳи, қудрати ва тартиби йўқолади...

¹ Ашраф Аҳмедов. Амир Темур ҳақида ҳақиқат. Т. “Фан ва турмуш”, 1990 й., 9-сон, 9-бет.

² Темур тузуқлари. Т. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 й., 55-бет. Бундан сўнг ушбу манбаи “Тузуқлар” деб атаймиз.

Шунинг учун ҳам мен ўз салтанатим биносини дини ислом... асосида мустақкамладим”¹.

Амир Темур ислом динини мустақкамлаш билан бирга, унга ривож берган буюк шахсдир. У ўз фаолияти давомида Ислом динини етти иқлимга ёйишга ҳаракат қилди. Ислом динини тарғиб этишда буюк соҳибқиронга тенг келадиган тарихий шахс кам топилади. Бу ҳақда Амир Темурнинг ўзи шундай ёзади: “Жаҳоннинг турли мамлакатлари, катта ва кичик шаҳарларида ислом динини ва одамларнинг хайрлиси (ҳазрати Муҳаммаднинг) тўғри йўлларини тарғиб этдим. Ўз салтанатимни шариат билан безадим”.

Амир Темурнинг чингизийлар авлодининг сўнгги вакилларида бири — Туглуқ Темурхон ўгли Илс-хўжага қарши курашида ислом дини вакиллари унга мададкор бўладилар. Улар мўғулларга қарши курашда Темурга фатволар берадилар. Бу фатволарни тарқатишда қаландарлар ўз жонларини аямай ташвиқот ишларини олиб борадилар. Улар шаҳарма-шаҳар, қишлоқма-қишлоқ юриб: “Билиб қўйингларким, бизнинг халоскоримиз Темурдир”, “Темурни дуо қилинглар!”,² дея бутун Мовароуннаҳрга жар солдилар.

Жетелар зулмидан халос бўлиш мақсадида тақводор дин пешволари чўлларда қудуқлар қазиб, сув чиқариб ва қудуқлар ёнига серсоя тоғлар ўтқазиб, бу қудуқларга “Темур суви” деган ном ҳам қўядилар. Бу даврда Темур номи шундай кенг оммалашиб кетадики, ҳатто янги туғилган ўғил болаларга “Темур” номини қўйиш оммавий тус олади. Шундай қилиб, Темур исмли ўғлонларнинг ўзидан туман-туман суворийлар ташкил этиш имкони вужудга келади. Мовароуннаҳр сарҳади учун Темур номи энг улуг, энг азиз ном бўлиб қолди. Темур номини улуглашда дарвишлар етакчи кучга айландилар. Дарвишларнинг: “Ким учун овоз берамиз?”, деган хитобига бутун мамлакат бўйлаб

¹ Уша китоб, 57-бет.

² Череванский В. Амир Темур. Тошкент, “Ёзувчи” нашрияти, 1993 й., 62-бет.

“Темур учун!”¹ деган жавоб янграйди. Шунинг учун ҳам бу даврга келиб Нақшбандия тариқати ва унинг ташвиқотчилари бўлган қаландарлар Мовароуннаҳрда катта кучга айланади. Бундан руҳланган қаландарларнинг: “Ким учун тоат-ибодат қилайлик?” — деган саволларига, “Темур учун!” — деган хитоблар янграйди.

Қаландарларнинг шаҳарма-шаҳар юриб тўплаган хайр-эҳсонлари ислом динини тарғиб этишда янги имкониятлар вужудга келтирди. Шунинг учун ҳам сон-саноксиз қаландарлар, уларнинг аниқ, ишонарли ташвиқотлари Темур сиймосини улуғлашда катта кучга айланди. Натижада бу қаландарлар “Темур қаландарлари” деган ном олдилар.

Темурнинг номини улуғлашда мунажжимлар ҳам катта хизмат кўрсатишди. Уларнинг башорат қилишларича, Темурнинг тақдири Ҳадда юлдузи таъсирида бўлиб, бу ҳол унинг комиллигидан, узоқ умр кўришидан, шон-шуҳрат, қудратга эришиб, етти иқлимга эгалик қилажагидан далолат берарди.

Амир Темур ўз салтанатига асос солар экан, давлатни бошқариш ишларига насл-насаби улуғ кишилар — саййидларнинг орасидан биттасини танлаб, аҳли исломга бошлиқ қилиб тайинлайди. Мамлакатдаги жамики вақф, давлат ва хусусий нарсалар алоҳида обрўли кишилар томонидан идора қилиниши, диний муассасалар, масжид, мадрасалар, хонақоҳлар, мазорларга ажратилган мол-мулкни бошқариш ва назорат қилиш учун мутаваллий танлаш, ҳар бир шаҳар ва вилоятда қози, муфтий, мухтасиб тайинлашдек мураккаб вазифани амалга оширади. Бу мансабдор шахсларнинг олдида қўйилган вазифалар бор эди. Чунончи, мутаваллий вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи диний мансабдор, муфтий бўлса фатво берувчи, диний масалаларда қарор чиқарувчи мансабдор эди.

Амир Темур бундай диний мансабдор шахсларни давлатни бошқариш ишларига жалб қилиш билан бирга, уларни доимий назорат қилиб турувчи, ислом

¹ Уша китоб, 65-бет.

маросимлари, урф-одатлари ва шариат қонунларининг бажарилишини кузатиб турувчи мансабдор шахс— мухтасибларни ҳам тайинлайди. Бу тадбирларнинг жорий этилиши Амир Темурнинг салтанатида ислом динига катта аҳамият берилганлигидан далолат беради. Демак, давлатни бошқариш ишларида ислом дини арбобларига биринчи даражали урин берилган. Бу далилнинг ўзи Амир Темурни ислом динига ривож бериш, уни тарғибот қилиш, ўзга юртларга ёйиш, янги-янги халқларни ислом динига тортиш билан биргаликда мамлакатни бошқариш ишларида ҳам масъул лавозимларга диний арбобларни жалб этганини кўрсатади.

Амир Темур ўз “Таржимаи ҳоли”да шундай сатрларни келтиради: “Мен ҳар доим дин ақидаларига қатъий риоя қилардим ва Тангри таолонинг амри билан улуғланган шахсларга ҳурмат билан қарардим”¹.

Амир Темур даврида унинг саройида кўплаб оддий дин вакиллари ҳам хизмат қилишган. Саййидлар, уламо, шайхлар давлат таъминотида бўлишган. Амир Темур даврида ислом дини шундай ривож топдики, унинг буйруғи билан ҳар бир шаҳарда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар бунёд этилди, йўловчи мусофирлар учун йўл бўйига карвонсаройлар, дарёлар устига кўприклар қурилди. Буюк соҳибқирон бу улкан ишлар билан чекланиб қолгани йўқ. У ислом динини одамлар онгида, айниқса, ёшлар онгида мустаҳкамлаш мақсадида мусулмонларга диний масалалардан таълим берувчи, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берувчи илмий шохобчаларни ташкил этишда ҳормай-толмай куч сарфлади. Бу маърифий мактаблар, мадрасаларда таълим бериш учун ўз даврининг кўзга кўринган олимлари ва истеъдодли мударрисларини жалб қилди. Амир Темур бу билан чекланмай, ўз фармонлари қандай бажарилаётганини ҳам диққат билан кузатиш мақсадида турли мамлакатлардаги садрлар ва қозиларга шариат қонунларига риоя этмоқни асосий вазифа қилиб

¹ *Ашраф Аҳмедов*. Амир Темур ҳақида ҳақиқат. Т., “Фан ва турмуш” ж-л., 1990 й., 9-сон, 8-бет.

юклади. “Диний масалалар билан боглиқ ишларни мен кундалик ва дунёвий ишлардан доимо юқори қўйиб келдим. Фақат кишилар учун диний тарафдан худо амрига кўра керак бўлган нарсаларни бажариб бўлгандан кейингина кундалик ишларга қўл урдим”, дейди у ўз “Таржимаи ҳоли”да¹.

Амир Темурнинг ислом динини бутун дунёга тарқатиш йўлида олиб борган саъй-ҳаракатлари бутун ислом оламига кенг овоза бўлди. Шундан кейин ислом дини билан шуғулланувчи олимлар: “Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динга ривож бериш ва янгилаш учун бир кишини ислом динининг ёюувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккиз юзинчи йилликда Амир соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатади. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад алайҳиссалом янгиловчиси шу киши бўлгай”², деб фатво бердилар. Ислом дини илми билан шуғулланувчи уламолар кенгаши томонидан берилган бу фатво бир томондан сиёсий, иккинчи томондан ижтимоий аҳамиятга эга эди. Ислом олами уламоларининг бу қарори бутун дунё бўйлаб яшин тезлигида тарқалди. Натижада Амир Темурнинг обрўсига обрў қўшилдики, унинг салоҳияти яна ҳам улугланди. Бу фатвонинг довуғи ўз замонаси уламолари улуғи Мир Саййид Шарифни ҳам ҳаяжонга солди ва ул олий ҳазратдан соҳибқиронга табрик мактуби келди. Мактубда: “Ё Оллоҳ! Кимки Муҳаммад динини қўллаб-қувватласа, Сен ҳам уни қўллагил, кимки Муҳаммад динини хор қилса, Сен ҳам уни хор тутгил”³ дейилган бўлиб, бу ўзига хос ибратли дуо эди.

Умуман, ислом динига ривож бериш ва уни кучайтириш тўғрисида тарихда ибратли мисоллар кўп. Келинг, шу масалага қисқача бўлса ҳам тўхталиб ўтайлик.

¹ *Ашраф Аҳмедов.* Амир Темур ҳақида ҳақиқат. 8-бет.

² Тузуқлар. 58-бет.

³ Ўша китоб. 59-бет.

“Ислом динининг вужудга келиши, унинг шаклланиши ва ривожланиши бу динни мукамал ўрганишни олимлар олдига асосий вазифа қилиб қўйган эди. XIV асрга келиб бу дин таълимоти ҳақида мукамал хулоса вужудга келди. Олимлар ўзлари яратган китобларида ҳар юз йилда дунёга ислом динини янгиловчи ва уни тарқатувчи шахс келиши ҳақида башорат қиладилар. Уларнинг фикрича, биринчи юз йилликда ислом динини тарқатувчи Умар ибн Абдулазиз эдилар. Иккинчи юз йилликнинг бошида ислом динини ривожлантирган киши Халифа Маъмун ибн Хорун ар-Рашид эдилар. Учинчи юз йилликда халифа Муқтадир биллоҳ Аббосий, тўртинчи юз йилликда Иззуддавла Дайламий бўлдилар. Бешинчи юз йиллик бошида дину шариятни ривожлантирган шахс султон Санжар ибн султон Маликшоҳ эдилар. Олтинчи юз йилликнинг бошида ислом динини ривожлантирувчи Гозонхон ибн Аргунхон ибн Халокухон бўлган эдилар. Еттинчи юз йилликнинг бошида келган Ўлжойту Султон ибн Аргунхон лақаблари Султон Муҳаммад Худобанда эдилар. Шуниси характерлики, бу динга ривож берувчилар ҳар юз йилликнинг бошида иш бошлаб, турли оқимларга қарши кураш олиб борганлар. Саккизинчи юз йилликда ислом динини кучайтирувчи ва уни собитқадамлик билан тарғиб қилувчи тарихий шахс соҳибқирон Амир Темур эдилар”.¹ Шунинг учун ўз даврининг улуг дин арбобидан Амир Темурга келган мактуб гоят фахрли эди. Мир Саййид Шариф ёзган мактуб Амир Темурга етиб келгач, у Тангри таолога шукр айтиб, пайгамбар Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг хонадонига илтижо қилиб, Тангри таолога: “Менга дину шариятни янгилаш ва унга ривож беришда мадад бергил!”² деб ёлворади. Сўнг бу мактубни олиб, уни пири (Абу Бакр Тойбодий) нинг ҳузурига юборади. “Ул зот, — деб эслайди Амир Темур, — мактуб четига мана бу сўзларни ёзиб, менга қайтардилар: “Дину шариятга ривож берувчи (Амир) Темур

¹ Тузуклар, 59, 63-бетлар.

² Тузуклар, 63-бет.

соҳибқиронга, Аллоҳ уни қўлласин, маълум бўлсинким, бу иш ул қутби салтанатга Оллоҳи таоло тарафидан берилган жуда катта эҳсон ва буюк ёрдамдир. Динни янгилаш, шариатга ривож беришдек улкан ишда Тангри таоло сенга ёрдам бағишламишдир. (Вафодорлигингни ва яхши ишларингни) қанча оширсанг, Оллоҳ ҳам сенга (иноят ва карамин) шунча оширгай”.

Устози Тойбодийдан келган бу жавобни Амир Темур катта қувонч билан кутиб олади ва ҳузуридаги саййидлар, уламоларга беқиёс иззат-икром кўрсатиб, шариат ривожини учун илгаригидан ҳам кўпроқ гайрат кўрсатиб ҳаракат қилишга киришади.

Амир Темур ҳаётида юз берган бу янгилик уни салтанат ишларини яна бир бор қайта кўриб чиқишга даъват этади. У салтанат ишларини яна бир бор тузукка солиб, мавжуд бўлган қонун-қоидалар билан бойитади. Салтанатни бошқариш ишларида асосий эътиборни ислом дини қонун-қоидаларига қаратади. Бу вақтда у пири Тойбодийдан хат олади. Хатда: “Буюк зафарлар соҳиби Темурга (Оллоҳ уни ҳамини қўлласин) маълум бўлсинким, (унинг) салтанати корхонаси Тангри таоло корхонасининг бир (кичик) нусхасидирки, унда турли мансабдаги ходим ва хизматкорлар (амале ва фелъе), ноиблар, эшик оғалари (ҳужжоб) бордир, уларнинг ҳар бири мартабасидан четга чиқмайди ва доимо Аллоҳнинг амрига мунтазир бўлиб турадилар”¹, дейилади ва мустаҳкам интизом бўлиши кераклиги таъкидланади. Ҳар бир амалдор давлат ишларида мавқега эга бўлиши кераклиги ва шу ўлчов асосида тартиб-қоидага риоя этиши лозимлиги белгилаб берилади. Тойбодий ўз мактубида: “(Ҳазрати) Муҳаммад авлодидан бўлганларнинг мартабасини бошқалардан юқори кутариб, уларнинг иззат-ҳурматини жойига қўйгил. Уларга қанча кўп муҳаббат билдирсанг ҳам, уни исроф деб ўйлама, чунки қайси иш худо йўлида бўлса, унда исроф йўқдир. Ун икки

¹ Тузуқлар, 64-бет.

тоифа билан давлатингга зийнат бериб, шулар билан салтанат қургил. Вассалом”¹, — деб ёзади.

Бу мактубни олган Темур шу ўн икки қонун-қоида асосида ўз салтанати ишларини белгилаб олади. У пирининг сўзларидан четга чиқмаган ҳолда, давлат қонун-қоидаларининг биринчи тоифасига кўра, саййидлар, уламолар, шайхлар, фозилларни ўз атрофига жипслаштиради. Бу мартабаси улуг диний арбоблар доимо Амир Темур мажлисига файз киритиб турадилар. Буюк соҳибқирон диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб, муҳокама, мунозара, баҳс асосида муаммоларни одилона ечиб, бу тоифадаги доно кишилардан қимматли фикрларни саралаб олади. Энг муҳими — ҳалол ва ҳаромга оид ўта нозик масалаларнинг фарқига борадиган бўлади, барча кишиларга бир кўз билан қарайди: “Мен ўзимнинг икромиятим ва раҳмдиллигим туфайли кишиларнинг энг паст табақаларининг ҳам, ҳатто гадоларнинг ҳам раҳматига сазовор бўлдим. Мен бутун жаҳдим билан бу табақадаги кишиларнинг аҳволини осонлаштиришга ҳаракат қилдим. Мусулмонларга нисбатан олийжаноблик қилдим, ҳар қандай арзимас гуноҳ учун ҳам қаттиқ жазо беравермадим. Пайгамбар авлодларига ҳар доим катта ҳурмат билан қарадим”².

Бундай дунёқараш Амир Темур бошқарган салтанатга қудрат бағишлади, уни енгилмас кучга айлантирди. Амир Темур ўз давлатини бошқаришга киришар экан, дуонинг моҳиятига катта ўрин берди. Чунончи, у ўз “Тузуқлар”ида шундай деб ёзади: “Учинчи тоифа — дуоғўй кишиларни қадрладим. Улар билан хилватда суҳбат қуриб, кўнглимдаги мақсадимни айтиб дуо тилардим”. Ҳақиқитан ҳам дуода ҳикмат кўп эди. Бунинг моҳиятини Темур яхши тушунарди. Ҳар қандай кенгаш, мажлис, тантана, маросим охирида қўлини очиб, Қуръони Каримдан оят ўқиб, мажлис аҳлидан оқ фотиҳа оларди. Бу дуоларнинг қадрқимматини у кўп марта ўз тажрибасида синаб кўр-

¹ Тузуқлар, 65-бет.

² А. Аҳмедов. Амир Темур ҳақида ҳақиқат, 9-бет.

ганди. Чунончи, Тухтамишхон билан бўлган тўқнашувлардан бирида жанг олдидан Амир Темур кўп хайлга боради. Вазият гоят қалтис эди. Биринчидан, Тухтамишхон қўшинлари сон жиҳатидан кўп эди. Иккинчидан, у куч тўплаб Амир Темур қўшинларини кутиб турган эди. Бунинг акси ўлароқ, Амир Темур қўшинлари узоқ йўл босиб, ҳориб-чарчаб келишган, устига устак, отлиқ аскарлар ҳам, сипоҳлар ҳам очнаҳор эди. Лекин жангга киришдан аввал соҳиби дуо бўлмиш Мир Зиёвуддин Сабзаворий жангга саф тортиб турган қўшинлар олдига гоят тантана билан отилиб чиқади ва бошидаги салласини олиб, Темур галабаси учун худодан илтижо билан ёрдам сўрайди ва аскарларга зафар тилайди. Дуонинг таъсирли кучи шу заҳотиёқ кўзга ташланади. Дуодан руҳланган жангчилар завқ-шавқ билан жангга киришадилар, биринчи ҳамланинг ўзидаёқ душман қўшинларининг сафлари бузилиб, ёғий аскарлари жанг майдонини ташлаб қоча бошлайдилар. Дуонинг ҳикматли кучи билан Амир Темур Тухтамишхонни яна бир бор енгади. Амир Темур ўз “Тузуқлар”ида дуонинг сеҳрли кучи ҳақида иккинчи бир мисол келтиради: “Саройим ҳарамидагилардан бири қаттиқ оғриб, ўлими яқинлашди. Дуогўй саййидлардан ўн икки киши йигилиб келдилар. Ҳар бири ўз умридан бир йилини унга бағишлади ва у соғайиб, яна ўн икки йил яшади”¹.

Соҳибқирон давлатни бошқариш қонун-қоидаларини ўн икки тоифага бўлар экан, тўққизинчи тоифага кўра ўз атрофига муҳаддислар, пайгамбар, унинг авлодлари ва саҳобалари ҳақида ривоятлар нақл қилувчи қиссахонларни ҳам тўплайди. Амир Темур ўзининг бўш вақтларини улар билан суҳбатда ўтказиб, пайгамбарлар ва авлиёлар ҳақида халқ ўстасида тўпланган ривоятларни диққат билан эшитади. Айниқса, қадим замонларда ўтган шаҳаншоҳлар, подшоҳлар тўғрисидаги ҳикоялар, уларнинг салтанат тахтига қандай эришганликлари ва не сабабдан инқирозга

¹ Тузуқлар, 66-бет.

учраганликлари уни қизиқтирарди. “Ҳар қайсисининг қиссалари ва хабарлари, ишлари ва сўзларини эшитиб тажрибам ортди. Оламда бўлаётган воқеаларни улардан эшитардим ва олам аҳволидан хабар топар эдим”¹, дейди соҳибқирон.

Амир Темур ўнинчи тоифага машойихлар, суфилар, орифларни киритади. Буюк салтанат эгаси бўлишига қарамай, у камтарлик билан: “Уларнинг хизматида бўлдим, суҳбатлар қуриб, дунё охиратларининг фойдали томонларини билиб олдим”, — деб эслайди.

Амир Темур ўз салтанатини идора қилар экан, ҳузурида ўтказиладиган кенгашлар, маросимлар, тантанали йигилишларда фарзандлари, набиралари, давлат арбоблари, лашкарбошилар тахт атрофида қандай жойлашишлари, ўрин эгаллашларини белгилаб чиқади. “Амр этдимки, ўғилларим, набираларим ва қавмқариндошларим ўз даража ва мартабаларига яраша худди қўрғонлагандек, салтанат тахтини ўраб турсинлар. Саййидлар, қозилар, уламо, фузало, шайхлар, улуглар ва ашроф ўнг томондан ўраб олсинлар”². Бу сўзлардан ҳам кўриниб турибдики, у дин арбобларига алоҳида эътибор берган.

Амир Темур Мовароуннаҳрни мўгуллар истило-сидан озод қилганидан кейин ўзга мамлакатларни забт этишга киришади. Асосий мақсад бу мамлакатларда ислом қонун-қоидаларини тиклаш ёки ўрнатиш эди. Шуниси характерлики, бу забт этилган мамлакатлар орасида кўплаб араб давлатлари ҳам бор эди. Чунки Амир Темур жаҳон майдонига чиққан пайтда ҳатто айрим араб давлатларида ҳам ислом динидан чекиниш, уни оёқости қилиш ҳоллари учрарди. Бу кўнгилсиз аҳволни ўнглашни Амир Темур ўз зиммасига олди. “Бирон мамлакатда жабр-зулм ва фисқу фасод кучайиб кетаркан, асл подшолар адолат ўрнатиб, фисқ-фасодни, зулмни йўқотиш ниятида ана шундай мамлакатга ҳужум бошлаши лозим. Тангри таоло шу ниятнинг

¹ Тузуқлар, 66-бет.

² Уша китоб, 90-бет.

шарофати билан мамлакатни золимнинг қўлидан тортиб олади, одил (подшо)га топширади.

... Қайси бир мамлакатда шарият заифлашган бўлса, Оллоҳ улуг қилган нарсаларни хор тутсалар ва худонинг хос бандаларини ранжитсалар, чинакам жаҳонгир султон, ҳазрати Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам дини ва шариятига ривож бериш учун уша мамлакатга кирсин. Худонинг расули унга мададу иноят кўрсатгай”¹, деб ёзади у ўз “Тузуқлар”ида. Шу сўзларга амал қилган ҳолда у Ҳиндистонга юриш қилади ва унинг пойтахти Деҳлини Султон Маҳмуддан тортиб олиб, ислом динини ривожлантириш мақсадида ундаги бутхоналарни вайрон қилади.

Амир Темурнинг фикрича, қайси ислом мамлакатада диндан қайтишлик, худосизлик ёки динга ишонмаслик кучайса, аҳолиси турли маслакка берилиб, иттифоқлари бузилса, бундай давлатни албатта ҳалокат кутарди. Чинакам жаҳонгир бундай юрт устига юриш қилиши лозим, деб таъкидлайди у! Амир Темур Ироқи ажам ва Форс вилоятларида вужудга келган динсизликни бартараф этади, турли тоифадаги ҳукмдорларни ағдариб, ислом динига мансуб аҳолини улуглайди. Худди шундай ишни соҳибқирон Шом вилоятида ҳам амалга оширади, исломга эътиқодсиз кишиларни жазолаб, Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳу алайҳи васаллам асос солган ислом байрогини баланд кўтаради.

Амир Темур қаерда, қандай вазиятда бўлмасин, устози Тойбодийнинг маслаҳатларига амал қилади. Ўз “Тузуқлар”ида у шундай деб ёзади: “Пирим менга ёздиким: худонинг ва худо пайгамбарининг ҳукмига амал қилган расулуллоҳнинг зурриётига ёрдам бер, Худонинг неъматларини еб, яна унга ва унинг пайгамбарларига душманлик қилган подшоҳларни худонинг мулкидан чиқар. Худонинг мулкига адолат билан иш тутгилким, шундай демишдирлар: мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда турулмайди. Қабих хатти-ҳаракат, ёмон ишлардан Худо мулкини тозалагин. Ёмон таом баданга қандай зиён

¹ Тузуқлар, 91-бет.

қилса, ёмон хатти-ҳаракат ҳам оламга шундай таъсир кўрсатади.

Зулмининг ном-нишонини йўқотгил. Золимнинг дунёда узоқ ҳаёт кечиришини яхшилигидан деб била кўрма. Золим ва фосиқларнинг узоқ (турмагу) яшашига сабаб шуки, ўзларидаги бор ёмонликларни юзага чиқариб турмагунларича Худо уларга муҳлат беради, сўнгра Аллоҳнинг қаҳру ғазабига учрайдилар. Гоҳида Аллоҳнинг қудрати билан золимлар, фиққу фужур қилувчилар бирдан банду зиндонга, талон-торожга, очликка, қабоҳатга, вабога, тўсатдан ўлимга гирифтор бўладилар. Гоҳида бегуноҳ бўлган яхши, тўғри ва тақводор кишилар ҳам ёмонларнинг шум қилмишларидан офату балога учрайдилар. Шундай-ким, тўқайга ўт тушса, ҳўлу қуруққа қарамай барчасини куйдиради. Кофирлар, золимлар, фиққу фужурлар қанча кўп зулм-хиёнат, фиққу-фасод қилсалар, нозеъматлари шунча кўпаяркан, деб ўйламагин. Хуллас, уларнинг неъматлари кўпайишининг сабабини билиб олиш керак. Бунинг сабаби ушбудир: “Эҳтимол, ҳақиқий неъматлар берувчи (Аллоҳнинг) иноятини кўриб, улар (зора) зулмдан, фиққ-фасоддан қайтиб, имон-инсофга келиб, унинг неъматларига шукр қилсалар”, деб шундай қилгандир. Бироқ Аллоҳга шукр айтишни унутарканлар, Тангрининг даргоҳига қайтмас эканлар, Худо ва унинг Расули неъматлари ҳақини билмас эканлар, охир ал-оқибат парвардигорнинг қаҳру ғазабига гирифтор бўладилар”¹.

Тойбодийнинг бу мактуби Амир Темурга етиб келгач, у гайрат камарини белига яна ҳам қаттиқ боғлаб, Худо мулкани кофир-золимлар, бидъатчилар, мунофиқлар қўлидан тортиб олиб, ул малъун кимсалардан ер юзини тозалашга астойдил киришади.

Амир Темур салтанатни бошқаришда саййидлар, уламолар ва фузалолар ҳурматини жойига қўйиб, уларни эъзозлаш билан чекланмай, ўзи забт этган вилоят, мамлакатлардаги саййидлар, уламолар, шайхлар, машойихлар, фузало, акобир ва ашрофларни ҳам

¹ Тузуқлар, 93-бет.

ҳурматларини жойига қўйиш, азиз тутишларини салтанат амалдорларидан талаб қилади. Бундан ташқари, барча мамлакатлардаги зиёлиларнинг, дин пешволарининг мозорларини, мақбараларини таъмирлаб туриш, уларни қўриқлаш учун вақф ҳисобидан маблағ ажратишни ҳам амр этади. Биринчи навбатда у амир ул-мўминин, мардлар шоҳи Али Ибн Толибнинг муқаддас қабрларини яхши сақлашни буюради. Чунки у ислом тарихида тўғри йўл кўрсатувчи халифа номини олган эди. Темур авлиёлар улуғи шайх Абдулқодир Жилонийнинг муқаддас қабрини ҳурматлашни талаб қилади. Чунки у киши йирик сўфий бўлиб, Қадрият тариқатининг асосчиси эди. Имоми Аъзам Абу Ҳанифанинг мақбарасини ҳам эъозлашни буюради. Чунки у Ҳанафий мазҳабига асос солган зот эди. Шу билан бирга Бағдодда дафн этилган кўпгина машойихлар, дин пешволари ва акобирлардан ҳар бирининг мозорларини яхши сақлаш учун маблағ ажратишни буюради.

Амир Темурнинг буюклиги шунда эдики, у мазҳаб ажратишни билмас эди. Исломи динидаги барча мазҳабларни, агар у Худо йулидан кетаётган бўлса, ҳурмат қиларди. Шиаларнинг еттинчи имоми — Имом Мусо Ко-зим, шиаларнинг тўққизинчи имоми — Имом Муҳаммад Тақи,¹ Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳу алайҳи васалламнинг эронлик саҳобаси Салмон Форсий, саккизинчи Имом Али ибн Мусоларнинг қабрларини эъозлаш ва уларни покиза сақлашни тавсия қилади. Шу билан бирга бу зиёратгоҳ жойларни қўриқлаб турган кишиларни озиқ-овқат билан таъминлаш, у ерларни гилам ва шу каби пойандозлар билан жиҳозлаш, уму-ман уларга кетадиган харажатларни вақф ҳисобидан қоплаб туришга буйруқ беради. Эрон ва Турондаги шайхларнинг мозорлари ва қабрлари учун ҳар бирига алоҳида, номма-ном назру вақфлар ажратишни топширади².

¹ Тузуқлар, 97-бет.

² Уша китоб, 97-бет.

Амир Темурнинг ислом динини эъзозлаш буйича давлат миқёсида олиб борган хайрли ишлари бу билан чегараланмайди. Унинг буйруғи, амри билан ҳар бир шаҳарда, ҳар бир қишлоқда масжидлар, мадрасалар, хонақоҳлар барпо этиш тавсия қилинган. Бунга соҳибқирон бунёд этган Аҳмад Яссавийнинг мақбараси мисол була олади.

Соҳибқирон Темур Оврупо халқларига даҳшат солиб турган турк султони Йилдирим Боязид устидан галаба қозонганидан кейин Самарқандга қайтиб келиб, бир оз дам олгач, Туркистондаги Хожа Аҳмад Яссавий мақбарасини зиёрат қилмоқчи эганлигини маълум қилади. У зиёратга бир ўзи эмас, балки бутун зафарли лашкари билан бормоқчи эди. Чунки қўлга киритган улкан ютуқларига ислом оламининг азиз-авлиёларидан бири бўлган Хожа Аҳмад Яссавийнинг ҳам муътабар руҳий мадади бор деб биларди. Соҳибқирон Амир Темурнинг бу нияти оммавий тус олиб, зиёратга боришни истаганлар сони ҳаддан ташқари ортиб кетади. Шунда йигилиш манзили қилиб Самарқанд белгиланади. Бу зиёратга фақат Мовароуннаҳр мусулмонлари эмас, балки яқин Шарқдаги ислом оламининг машҳур имомлари, шайхлари, диндорлари ҳам ташриф буюришади. Зиёрат учун махсус карвон ташкил этилади. Карвоннинг узунлиги икки фарсангга тенг эди. Карвон “Темур дарвозаси” номини олган дарадан ўтиб, сувсиз, кимсасиз саҳролар, Сирдарё оша Тошкентга етиб келади ва Туркистонга йўл олади. Карвоннинг бошида Темурнинг энг яқин кишилари — дарвешлар, улар кетидан эса Кеш, Самарқанд, Бухоро ва Балх шаҳарларидан келган суфийлар боришарди. Темур карвоннинг ўртасида, дин арбоблари қуршовида борарди. Энг ибратлиси — ҳеч кимда қурол йўқ эди.

Карвонни Хожа Аҳмад Яссавий қабрининг соқчилари зўр ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олишади. Амир Темурнинг ўзи биринчи бўлиб Қуръон тиловатини бошлаб беради. Қадим Туркистонда шодиёна бир неча кун давом этади. Кимсасиз чўлдаги бу шаҳарда чўллаб келган зиёратчиларнинг чанқовини қондириш учун улкан дошқозон ясашга фармон берилади.

Ислом дини анъаналарига риоя қилиш Амир Темурнинг кундалик одатига айланган эди. У қаерда ва қандай вазиятда бўлмасин, беш вақт намозни қанда қилмасди. Айниқса, шайхлар, лашкар бошлиқлари, ўғиллари, набиралари, қариндош, яқин мулозимлари билан ҳар бир жанг олдидан намоз, зафар фотиҳасини ўқиш соҳибқирон учун одат тусини олган эди. Ҳаддан ташқари чарчаганига қарамай, эрта тонгда, баъзан эса тунлари туриб намоз ўқирди. Масъулиятли жанглар олдидан у тунларни бедор ўтказар, узоқ мушоҳадага берилиб, бўлажак жангни кўз олдига келтирар ва Қуръон оятларини ўқиб, мувафақият қозонмоқ учун Худодан ёрдам сўрайди. Буни билган жангчилар жангга ишонч билан киришиб, албатта зафар қучишарди.

Ислом таълимоти Амир Темур салтанатининг таянчи эди. Соҳибқирон саройида Қуръон оятларини қироат билан ўқиш мақсадида тез-тез мусобақалар бўлиб турарди. Қуръони Каримни ёд биладиган ва уни бир неча марта хатм қилган қариялар кўп эди. Шунинг учун ҳам Амир Темур даврида хушовоз қорилар, ҳофизлар танлашга алоҳида аҳамият берилган. Чунки Қуръон оятларининг ҳикматли сатрларини баланд овоз билан ширали ўқиш мусулмон аҳлининг бу динга бўлган муҳаббатини яна ҳам оширишга даъват этарди. Мавлоно Фахруддин, Абдулатиф-ад-Димғоний, Мавлоно Асадуддин, Шариф Ҳофиз Ҳусайний, Маҳмуд Мухриқ ал-Хоразмий ва Жамолуддин Аҳмад ал-Хоразмийлар шундай кишилар сирасидан эди¹.

Амир Темурнинг ўз шайхи бор эди. У шайх Алоуддин ал-Бухорий бўлиб, ислом оламининг кўзга кўринган вакилларида ҳисобланарди. Бундан ташқари, соҳибқироннинг шахсий имоми ҳам бўлиб, у самарқандлик машҳур аллома Абдужаббор эди.

Араб тарихчиси Ибн Арабшоҳ Амир Темурнинг ҳарбий ҳаракатлари ҳақида ёзар экан, соҳибқиронни ваҳшийдан олиб ваҳшийга солади. Лекин кези келганда бу олий зот ҳақида ажойиб ҳайратомуз гапларни айтмасликка иложи қолмайди.

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Темур тарихи, 2-китоб, 85–86-бетлар.

“Унинг аскарлари ўзларига маълум бўлмаган воситалар орқали даражадан даражага кўтарилар ва гумон қилмаган томонлардан уларга ризқ олиб келиб турарди. Уларга пинҳона дафиналар мусаҳҳар, яширин хазиналар очик, бекик матлабу маъданлар (уларга) муяссар бўларди”, деб ҳайратланарди. Бизнингча, бу худонинг каромати эди.

“Гарчи (улар) тез-тез чўлу биебонлардан ўтиб, дашту саҳроларни кезсалар ҳам, уларга ҳеч қанақа кулфат етказилмас ва ҳеч қандай тугёнчи ноҳақлақ кўрсатмасди. Улар (ўз) ҳаётларида ажиб зийракликка эга бўлиб, умр бўйи фикрлари нишонга беҳато тегар эди”¹.

Баъзи бир тарихчилар Амир Темурни босқинчи деб атайдилар. Бу тухматга жавобан буюк соҳибқирон шундай жавоб қилади: “Мен ўзимни Оллоҳнинг ердаги энг биринчи итоаткор бандаси деб билдим ва амрисиз бирор ишга қўл урмадим. Парвардигорнинг амрисиз ерда яшаётган халқларнинг бирортасига зиён етказмадим”².

Ислом дини Амир Темурнинг зътиқоди ва имони эди. У ислом динини ўз салтанатининг асосий қонуни сифатида қабул қилди ва шарият қонун-қоидалари асосида давлатни бошқарди. Шунинг учун ҳам Амир Темур давлати ўз даври учун катта намуна бўладиган даражага кўтарилди.

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарахи, 2-китоб, 92-бет.

² *А.Аҳмедов*. Амир Темур ҳақида ҳақиқат, 9-бет.

ҚУРЪОНИ ҚАРИМ — АМИР ТЕМУРНИНГ АСОСИЙ АМАЛИЁТ ДАСТУРИ

Амир Темур замонасининг саводли, билимдон кишиси эди. Форс-турк тарихий манбаларидан яхши хабардор бўлмаган айрим олимлар Амир Темурни саводсизликда айблашади. Бу мутлақо нотўғри ва асоссиз фикр. Амир Темур Қуръонни ёд билган, айрим сура ва оятларнинг мазмунидан келиб чиқиб, олдиндан бўлажак ишларни айтиб берган. Ҳар бир янги ишга қўл ураркан, у Қуръони Қаримдан йўл-йўриқ излаган ва оятларни ўқиб, мушоҳада юритиб, тўғри хулоса чиқара олган. “Қуръондаги парвардигорнинг амри бандалари учун вожибдир, деган маънодаги барча оятларни ўзимга фарз қилиб, ўқиб олдим ва умр бўйи барча юмушларимда амал қилдим”, — дейди Амир Темур ўзининг “Таржимаи ҳол”ида.

Амир Темур ҳар бир жангда: “Ғолиб бўлмоқлик (Тангрининг) мадади ва бандасининг тадбири биландир”¹, — дейди. Чунончи, у икки юз қирқ уч киши билан кенгашиб ва тадбир юритган ҳолда Қарши қалъасига ҳужум қилади. Бу пайтда Амир Мусо ва Малик баҳодирлар ўн икки минг кишилиқ аскар билан қалъа ва унинг атрофини қўриқлар эдилар. “Тангри таолонинг ёрдами етиб, ўзим кўзлаган тўғри тадбирларим орқали Қарши қалъасини қўлга киритдим, сўнг Амир Мусо ва Малик баҳодир ўн икки минг отлиқ аскар билан устимга бостириб келиб, мени Қарши қалъасида қамал қилдилар. Мен Тангрининг мадади ва иноятига ишониб, тадбиркорлик ва эҳтиёткорлик ишлатган ҳолда қалъадан чиқдим ва (душман билан) бир неча мартаба жанг қилдим”².

¹ Тузуклар, 15-бет.

² Уша жойда.

Бундай ютуқлар, зафарларнинг калити, Амир Темур фикрича, кенгашган ҳолда иш юритганида эди. Бундай кенгашган ҳолда иш юритишни Амир Темур пайгамбаримиз Муҳаммад саллоллоҳи алайҳи васалламдан ўрганганлигини қайта-қайта такрорлайди.

Амир Темур ўз фаолиятининг бошиданоқ устозлари, пирлари маслаҳатларига, йўл-йуриқларига амал қилади. Чунончи, Чингизхон авлоди Туглуқ Темурхон Мовароуннаҳрни босиб олиш арафасида Амир Темурга, Ҳожи Барлос ва амир Боязид Жалойир номига хат ёзиб, ҳузурига келишларини талаб қилади. Шунда Амир Темур уларга Туглуқ Темурхоннинг олдига боришни маслаҳат қилади. Лекин улар бу маслаҳатга юрмай, Хуросонга қочиб кетишади. Шунда Амир Темур ҳам иккиланиб қолади ва Қуръонга мурожаат қилади. Бу ҳақда унинг ўзи шундай ёзади: "... Бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олгач, кейин Қуръондан йўл (очардим) излардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилардим. Туглуқ Темурхон олдига боришдан аввал Қуръони мажид ҳукмига амал қилдим"¹.

Амир Темур ўз "Тузуқлар"ида "Юсуф" сурасининг башорати билан келажакда катта зафарларга эришиши мумкинлигига ишонч ҳосил қилади. Лекин нима сабабдан мазкур сура соҳибқиронга мадад бериши мумкинлиги ҳақида айтилмайди. Бунга ҳожат ҳам йўқ эди, чунки ислом таълимоти билан таниш бўлган кишилар "Юсуф" сурасининг мазмунини яхши билишади. Зеро, Амир Темур тақдири Юсуф тақдирига ўхшаб кетарди. Юсуф отасининг севимли фарзанди эди. Бунга кўрган ўғай акалари уни йўқ қилишга ҳаракат қилишади. Юсуф акалари томонидан таҳқирланиб, хор-зор бўлган ва охири қудуққа ташланган, тасодифан қутқарилиб, қул сифатида Мисрга сотилган эди. У ерда қамоққа тушиб, анча азоб тортади. Қанчалик азоб тортмасин, барча қийинчиликларга сабрчидам билан бардош беради. Сабрли, тоқатли бўлиш, ҳар қандай шароитда ҳам Оллоҳ таолодан илтижо қилиб ёрдам сўраш Юсуфнинг ажойиб фазилати

¹ Тузуқлар, 17-18-бетлар.

булган. У охири озодликка чиқиб, улуг мартабаларга эришади. Унинг қалбида саховат фазилати мавжуд эди. Шунинг учун ҳам катта мартабаларга эришади ва акаларини кечиради. Шу жиҳатдан олиб қараганда, Амир Темур ҳам ўз фаолиятининг дастлабки пайтларида қудуққа ташланган, дашти биебонларда сарсон-саргардон бўлиб юрган эди. Аммо барча қийинчиликларни мардонавор енгади ва аста-секин мартабаси улгая бошлайди. Мана шу ўхшашликлар Амир Темур тақдирини Юсуф алайҳиссалом тақдири билан монанд келишини кўрсатади. Бу ўхшашликлар соҳибқирон учун келажакда улуг мартабага эришишига ишора эди. Шу сабабли ҳам Амир Темур мўгул хони Туглуқ Темурхон ҳузурига ҳеч бир қўрқмасдан йўл олади. Аммо олдин бориш-бормаслик тўғрисида маслаҳат сўраб, устозига хат ёзади. Шунда устози: “Туглуқ Темурхоннинг олдига қочгил ва қўлидаги ўқ-ёйни тортиб олгил”, деб маслаҳат беради. Шундан кейин Амир Темур Туглуқ Темурхон ҳузурига боради ва ўзининг фойдали маслаҳатлари билан хонга хизмат қила бошлайди. Лекин Туглуқ Темурхон бошқарган ҳудудларда низо чиқиб, хонга қарши исён бошланади. Шунда Туглуқ Темурхон ёрлик ёзиб, Мовароуннаҳрни бошқариш ҳуқуқини Амир Темурга беради. Орадан кўп ўтмай Туглуқ Темурхон бу аҳдноmani бузади ва Мовароуннаҳрга иккинчи бор қўшин тортиб келиб, ўгли Илёс-хонхўжани ҳоким этиб тайинлайди. Амир Темур сипо-ҳийлар бошлиғи этиб тайинланади. У бу ишга ҳам рози бўлади. Лекин мўгул бошқинчилари Мовароун-наҳрни талон-торож қилишга киришадилар. Иш шундан бошланадики, саййид ва саййидзодалардан етмиш кишини мўгуллар асир оладилар. Амир Темур бу ишга қарши чиқиб, асирларни озод қилади. Ана шундан кейин Амир Темур атрофига бирлашиш бошланади. Бу иш-ларда уламо ва машойихлар фаоллик кўрсатадилар. Мовароуннаҳрдаги бутун аҳли ислом Амир Темурга изват-икром кўрсатиб, уни “Қутби салтанати олий”¹ деб эълон қиладилар ва

¹ Туғуқлар, 21-бет.

Мовароуннаҳрдаги барча мусулмон аҳолисини Амир Темурни қўллаб-қувват-лашга, унга ҳар томонлама ёрдам беришга даъват этадилар.

Лекин энди Амир Темурнинг ҳаёти хавф остида қолади. Чунки муғул аскарлари сон жиҳатдан кўп эди. Шунда Амир Темур ўз пири Шамсиддин Кулол олдига боради. Устози унга Хоразм томонларга кетишни маслаҳат беради.

Амир Темур ўз мавқеини мустақкамлашга интилар экан, унинг бу ҳаракатига Амир Ҳусайн қарши чиқади. Натижада соҳибқирон ўз муҳолифига қарши курашга отланади. Шарафиддин Али Яздий бу ҳақда шундай ёзади: "Ваҳий куйлагувчи тўти, Оллоҳ бандасига (яъни Муҳаммадга), унга (Оллоҳнинг энг улуг раҳматлари ва энг юксак олқишлари бўлсин) ўзи кашф этган нарсаларни ваҳий этди, (деган оятни) роз сўзлайди. У (Муҳаммад) эса, фақат унга нозил қилинган ваҳийларнигина сўзлайди, — деган оятдан илҳомланиб, ҳидоят айлагувчи бу сўзларнинг шукронасини баланд рутубали уммати қалбига жойлади. Чунки, агар Оллоҳнинг иродаси барча лозим нарсани ўзи тайёрласа, — дейилганига кўра, улуг парвардигорнинг муқаддас иродаси ҳар бир нарсани содир бўлишига ва (ҳар қандай) ҳолатнинг юзага келишига тааллуқли топса, унинг воқеий бўлиши учун ҳамма нарсани ҳозирлаб муҳайё қилади ва унинг амалга ошиш тайёргарчиликларини таппа-тахт қилиб қўяди"¹. Демак, бу оятларни ўрганиб чиққан соҳибқирон галаба учун ҳамма нарса тайёр, фақат уддабурролик билан иш кўрилса бўлгани, деган хулосага келади.

Ёки яна бир мисол. Амир Темур доим Оллоҳ таолога ёлвориб, илтижо қилиб, ёрдам сўраган ҳолда яшган ва ҳаракат қилган. У Сеистон босқинидан кейин, ярадор бўлиб тузалгач, соғлиги заифлашган, сафдошлари камайиб, 40 отлиқ аскар қолган эди. Шундай қийин вазиятда худога илтижо қилиб, такрор-такрор ёрдам сўрайди. Балх сарҳадидаги тоғлар орасида туриб, ўз Ватани — Мовароуннаҳрни озод қилишни орзу

¹ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома, 118-бет.

қилади ва ўзи каби элга содиқ йигитлари борлигидан шодланади, Худога шукрона айтади. Шу тоғларнинг гўзал манзарали, хушҳаво тепаликларидан бирига жойлашади. Жума тунида у тонг отгунча худодан мадад сўраб ухламай чиқади. “Тонг отгач, бомдод намозини ўтадим, сўнг қўлимни дуога очган эдим, кўзларим ёшланди. Юрагим бўшашди. Тангри таолога ёлвориб, мени бу сарсонликдан қутқаришини тиладим”¹, деб эслайди буюк соҳибқирон.

Амир Темур ўзини анчагина ўнглаб олгач, Илсхўжа лашкарлари билан жанг қилишга қарор қилади. Бу жанг шиддатли бўлишини кўз олдига келтиради. Чунки душман аскарлари сон жиҳатидан кўп эди. Шундай қийин вазиятда соҳибқирон яна Қуръон Каримга мурожаат қилади. Қуръон саҳифаларидан қуйидаги сатрларни ўқийди: “Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Оллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан галаба қилган”. Бу башоратда бир олам мазмун бўлиб, замирида ҳаётий ҳақиқат ётарди. Бу Қуръони Каримнинг “Бақара” сураси 249-оятдаги Бадр қудуги ёнидаги жангга ишора эди². Ушбу тарихий воқеани ойдинлаштирадиган бўлсак, Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам кам сонли жангчилари билан кўп сонли мушрик қурайшлар лашкарини тор-мор этади. Бу тарихий воқеа ислом динининг энг эътиборли саҳифаларидан деб эъозланади. Шунинг учун ҳам мазкур оят Амир Темурни кам сонли аскарлари билан қўрқмасдан жанг қилишга даъват этади. Ушбу башоратдан кейин Амир Темур катта гайрат билан оғир жангга ҳозирлик кўра бошлайди. Бу жангда у галабага эришади.

Амир Темур Мовароуннаҳрни мўгул истилочиларидан озод қилишга киришган дастлабки кунларида ноқ ўта зийраклик билан иш олиб боради. У доим “Агар бир ишга бел боғласанг, Оллоҳга таваккал қилгин”, деган оятни ёдида сақларди. “Қимки Оллоҳга таваккал қилса, Оллоҳнинг ўзи пуштипаноҳдир”, деган оят ҳам унинг ёдида эди.

¹ Тузуқлар, 21-бет.

² *Қуръон Карим*. Ўзбекча низоҳли таржима. Бақара сураси, 249-оят. Тошкент, “Чулпон” нашриёти, 31-бет.

Амир Темур билан Тўхтамишхон уртасида бўлиб ўтган биринчи жангда Темур аскарлари огир аҳволда қолади. Шунда жанг майдонида Саййид Барака пайдо бўлади, у отдан тушиб, ердан бир сиқим тупроқ олиб, тагин отига минади ва бостириб келаётган душманлар юзи томон сочиб, “Ёғий қочди”, деб баланд овоз билан қичқира бошлайди. Бундан руҳланган жангчилар душман устига янги куч билан ташланадилар ва галабага эришадилар.

Тўхтамишхондек кучли душман устидан эришилган дастлабки галабанинг сиёсий аҳамияти шунда эдики, асрлар давомида ҳукмронлик қилиб келаётган мўғуллар истилосига яна бир зарба берилган эди. Чунки Туглуқ Темирхоннинг угли Илёсхўжа устидан галаба Темурнинг тасодофий галабаси деб юрган мўғуллар кўп эди. Бу галаба Амир Темур кучига куч қўшади. Унда ўз ишига, ўз кучига ишонч руҳи яна ҳам орта болади. Маънавий томони шундаки, ислом аҳлининг узоқ йиллар олиб борган кураши дастлабки, ҳақиқий мевасини бера бошлаган эди. Лекин Амир Темур бу оятлар билан чекланмайди. Қуръони Каримдаги бошқа оятларни ҳам ўрганиб чиқади. “Биз сизларни ерда халифа қилиб тайинладик”,— деган оятни ҳам ўқиб, унинг маъзини чақади. Амир Темур бирин-кетин галабаларга эришар экан, мағрурланиб кетмади. Мулоҳаза билан, узоқни ўйлаб иш кўрди, ислом дини аброблари маслаҳати асосида иш олиб борди. Қаерда ислом анъаналарига путур етган бўлса, уларни таклашга астойдил ҳаракат қилди. Қаерда, қандай вазиятда бўлмасин, ислом арбобларига эътибор билан қараб, уларнинг ҳурматини жойига қўйди.

Амир Темур мамлакатлар, вилоятларни бўйсундирар экан, қўлга киритган бойликларни сахийлик билан амирлари, лашкарбошиларига бўлишиб берди. Бу мукофотлар жангларда қатнашмаган амирларга ҳам тегарди. Шунда жанг қилмасдан ҳам бойлик орттириш мумкин экан, деган кайфият вужудга келади. Натижада айрим амирлар манманликка берилиб, Амир Темур давлатининг шерикларимиз, деган гапларни тарқатиш даражасига бориб етишади.

Кунларнинг бирида у ўзи билан ўзи кенгашиб, шундай хулосага келади: “Худо битта, унинг шериги йўқдир. Шундай бўлгач, Оллоҳ таолонинг муқаддас мулки — ер юзида эгалик қиладиган (кадхудо) киши ҳам битта бўлиши керак”. Шу вақт ўз даврининг авлиёларидан ҳисобланган Бобо Али шоҳ Амир Темурнинг ҳузурига келади ва “Ҳой Темур, Тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур¹” деб мурожат қилади. Ана шу гапдан кейин соҳибқирон чуқур хаёлга берилади ва Қуръони Каримга қўл узатиб, уни очади ва ушбу оятга дуч келади: “Инно жалнака халифатан фил арз”, яъни “Биз сени ер юзида халифа қилдик”². Бу оятда бир олам мазмун бор эди. Шу оятдан кейин ҳам у ўзича мулоҳазага берилади ва атрофидаги амалдорларни ширин сўз, тадбиркорлик билан иш юритишга даъват этади.

Амир Темур энг қийин, энг мушкул аҳволга тушиб қолганда авваламбор Оллоҳ таолога илтижо қилиб ёрдам сўраган. Шуниси қизиқки, Салоҳиддин Тошкандийнинг таъкидлашича, азиз-авлиёлар ҳам Амир Темурга ёрдам қўлини чўзганлар. Ҳиротнинг фатҳ этилиши тарихини тарихчи Фасиқ Хавофий ўзининг “Мужмал-и-Фасиҳий, Амир Темур йилномаси” асарида 1380—1381 йилларда улуг шайх, ислом оламида кўзга кўринган олим Мавлоно Зайниддин Абу Бакр ат-Тойбодий билан учрашуви бўлиб ўтганлиги ҳақида ҳикоя қилади. Бу даврга келиб Ҳирот шаҳрининг деворлари қайта қурилиб мустаҳкамланган эди. Зайниддин Абу Бакр ат-Тойбодий, яъни Амир Темурнинг пири Ҳирот ҳукмронига хат йўллаб, одамларга озор бермагин, Оллоҳ таолло томонидан юборилган офатни деворлар билан тўса олмайсан, деган эди. Унга жавобан Ҳирот ҳукмдори Малик Гиёсиддин газабланиб, “Имомлар давлат ишларига аралашмасинлар”, — деб жавоб хати ёзди. Шунда Тойбодий Оллоҳдан Ҳирот ҳукмдорлари-

¹ Тузуқлар, 35-бет.

² Қуръони Карим, 38-сура, 26-оят.

нинг мағлуб бўлишини ва ҳокимият Амир Темурга ўтишини илтижо қилиб сўрайди.

Тойбодий асли ҳиротлик бўлгани учун Амир Темурга Ҳирот шаҳрига борганда одамларга озор бермасликни, шу билан бирга шаҳарни вайрон этмасликни насиҳат қилади. Шунда Темур ўз пирига қараб: “Нега шу насиҳатларни Маликка айтмадингиз?”— дейди. “Мен Маликка айтган эдим, у қулоқ солмади, Оллоҳ ҳокимиятни сенга раво кўрди: энди сенга айтяпман, агар сен ҳам қулоқ солмасанг, ҳокимият сендан ҳам кетади”, деб жавоб беради. Амир Темур Ҳирот шаҳрини қўлга киритганда пирининг маслаҳа-тига асосан шаҳарга ва унинг аҳолисига озор бермаган.

Соҳибқирон Ҳиротни эгаллагач, Хавоф ҳудудида жойлашган Тойбод қишлоғига, шайх Зайниддин Абу Бакр ҳузурига йўл олади. Шунда шайхга: “Темур сенинг дийдорингни кўриш ва баракангни тилаш учун ҳузурингга келаётир”,— дейишади. Лекин шайх бир сўз айтмасданоқ, Темур етиб келади. Шайх чуқур фикрга чўмган ҳолда гиламча устида ўтирарди. Темур унинг олдига яқин келганида шайх ўрнидан туради. Темур шайхнинг ҳурмати учун эмаклаб бориб, шайхнинг оёғига бош уради. Шунда шайх Темурнинг орқасига икки қўлини қўяди. Темур бу дақиқаларни кейинчалик эслаб қолади: “Агар шайх орқамдан тезлик билан қўлини олмаганда чиндан ҳам мени босиб қолади деб ўйлаган бўлардим. Мен гўё осмон ерга узилиб тушган-у, мен еру осмон ўртасида майда-майда бўлиб кетгандек тасаввур қилдим”,— дейди. Шундан кейин Темур тиз чўкади ва суҳбатни мунозара тарзида эмас, балки одоб сақлаб, савол-жавоб тариқасида олиб боради ва шайхга мурожаат қилади: “Э, менинг Саййидим, шайх! Нега сиз ўз подшоҳларингиз жабр ва қайғу-ғазабга мойил бўлмай, адолат ва инсоф юзасидан иш тутишларини амр қилмайсиз?”. Шунда шайх: “Биз уларга шу (нарсани) амр қилиб, бундан муқаддам шуни изҳор этган эдик, лекин улар бу амрга қулоқ тутмадилар, шу туфайли улар устидан ҳукмни сенга

топширдик”, — дейди. Уша он Темур шайхнинг ҳузуридан чиқади ва вужудида қандайдир куч сезади.

Ҳикоя қилишларича, қозилар қозиси Валиуддин Абдурахмон Ибн Халдун Мисрда донги кетган қозилардан эди.

У тақдир тақозосига кўра ислом аскарлари билан Шомга келиб қолади. У билан бирга келган аскарлар Амир Темур аскарларининг ҳужумига бардош беролмай, қочиб қоладилар. Ибн Халдун бўлса Амир Темур аскарлари қуршовига тушиб қолади. У соҳиб-қирон билан суҳбат қилиш шарафига муяссар бўлади ва Амир Темур ҳурматини қозонади.

Суҳбатлардан бирида: “Азбаройи худо, э Мавлон Амир! Дунё фатҳларининг калити бўлган қўлингни (менга) бергин, мен уни ўпиш шарафига муяссар бўлай, — дейди ва сўзини давом эттириб, — Мавлоно Амир! Сенга баробар келадиган (кимса) менинг насли насабим, аҳлю авлодим, ватану мамлакатим, дўсту биродарларим, хешу ақраболарим, одамлар, подшоҳлар балки инсоният орасида ҳам йўқдир. Чунки улар ҳаммалари бўҳтонлик қорнида (ов бўлиб) тутилиб қолганлар. Мен фақат ўз умримнинг (беҳуда) ўтиб, ўз давримнинг (бефайз) кетганига ачиниб, афсусланаман, (утган умрим) қандай қилиб сенинг хизматингдан ўзганинг хизматида ўтди? Нега менинг кўзларим сенинг сиймонг нурларини ўзига сурма қилиб сурмади? Лекин қазо ўткинчидир. Энди мен ҳақиқатни мажозга алмаштираман. Шоирнинг ушбу сўзларини тилимда такрорлаш мени қанчалик завқлантиради. Бу ҳаракатнинг эвазига Тангри сенга яхши сийлов ато қилсин, лекин сен (менинг) охириги пайтимда тўғри келдинг. Майли, сенинг паноҳингда қайтадан иккинчи умримни бошлайман... Боқий умримни (сенинг) хизматингга бағишлайман... Ушбу вақтни ҳаётимнинг энг азизи, (эришган) мартабамнинг энг олийси, ҳолатимнинг энг шарафлисидеб ҳисоблайман... Сен марду майдонлар отаси, жангу жадал зулмати майдонларидан шарқу гарбга ўз зафар ойини порлатувчисан, ҳар бир вали тилида кашф қилинувчисан, амирил-мўминин Алига мансуб қилинган жабр ва зиж илмларида ишора қи-

лингган киши ҳамда охир замонда мунтазир бўлинадиган соҳибқирон ҳам сенсан”, деб Амир Темурнинг ислом дини йулида олиб борган курашларига юксак баҳо беради Ибн Халдун.

Амир Темур қатор мамлакатларни узига тобе қилгач, Ҳиндистонга юриш қилиш ниятига ўтади. Бу ниятини амалга ошириш мақсадида ўғиллари, набиралари ва амирлари билан кенгашади. Кенгаш вақтида соҳибқиронни қўллаб-қувватлаганлар ҳам, эътироз билдирганлар ҳам бўлади. Шунда у “Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Қуръондан йул топайлик, Тангри таоло нима буюрса шунга амал қилгаймиз”, дейди. Кенгаш қатнашчиларига бу таклиф маъқул бўлади. Соҳибқирон Қуръонга мурожаат қилса: “Эй пайгамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жиҳод қилгил”, деган оят чиқади. Кенгаш иштирокчилари кўп мулоҳазалардан кейин Ҳиндистонга юриш қилишга рози бўладилар. Шундан кейин Амир Темур яна қайтадан кенгаш чақириб, Ҳиндистонга қарата қўл кўтариб фатҳ фотиҳасини ўқийди.

Амир Темур кароматгўйлиги турли йўллар билан баён этилган: бир томондан Қуръони Карим суралари ва оятларини таҳлил қилиш орқали бўлса, иккинчи томондан кўрган тушини таҳлил қилиш натижасида чиқарган мантиқий хулосалари орқали содир бўлган. Келинг, шу мисолларга ҳам мурожаат қилайлик.

Илсхўжа Мовароуннаҳрга ҳоким булгач, мўғуллар маҳаллий аҳолини талашга, уларнинг диний эътиқодларини оёқости қилишга тушганлар. Мўғул ҳокими 70 нафар саййид ва саййидзодаларни қамоққа олади. Шунда Амир Темур уларни асирликдан озод қилмоқчи бўлади ва бу хайрли ишни бошлашдан аввал туш кўради. Тушида Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳу алайҳи васаллам намоён бўладилар. Ва тутқунликдаги 70 нафар саййидларни озод қилсанг, сени 70 авлодинг дунёда подшолик даврини сургай, деб фатво берадилар. Шундай кейин у ўзи мустақил тарзда маҳбусларни озод қилиб юборади.

Яна бир мисол: Амир Темур билан Ҳусайн муносабатлари мураккаблашиб, энг юқори чуққисига чиқа-

ди. Ана шундай бир шароитда соҳибқирон туш кўради. Тушида Амир Ҳусайн мис патнисда Амир Темурга қилич олиб келади. Қиличнинг гилофини пашша босган эмиш. Соҳибқирон бу тушни таъбирчиларга сўзлаб беради. Шунда кароматчилар бу тушни таҳлил қилиб, Амир Ҳусайнинг бой давлати Амир Темурга ўтишини башорат қилишади.

Соҳибқирон кўплаб юртларни забт этиб, бир-биридан нодир ўлжаларни қўлга киритади. Айниқса, Амир Темурнинг турк султони Йилдирим Боязид хазинасидан қўлга киритган бойликлари беҳисоб эди. Бу бойликлар орасидаги энг нодир, энг этиборли, энг қимматбаҳо бойлик — халифа Усмоннинг Қуръон китоби эди. Бу муқаддас китобнинг асл суралари қўй терисига ёзилган эди. Китобнинг ўзига хос тарихи бор: У Муҳаммад пайгамбарнинг беваси қўлида сақланган. Пайгамбаримизнинг вафотидан сўнг халифа Абу Бакр Қуръоннинг илк нусхасини халққа маълум қилади. Шундан кейинги кўчирмалар туфайли Қуръоннинг хаттотлар яратган бошқа нусхалари ҳам пайдо бўлади. Ушанда ислом оламидаги донг таратган учинчи халифа Усмон ислом дини таълимоти бузилмаслиги учун пайдо бўлган барча қўлезма нусхаларини йиғиб, ўт қўйишни буюради. Абу Бакр кўчирган Қуръондан шахсан қайта кўчириб, уни ягона тўғри нусха деб ҳисоблашни буюради.

Куфий ёзувда тиниш белгилари ва унлиларсиз битилган бу Каломи шариф ёки Муқаддас калом Темур томонидан Боязид салтанати тор-мор этилгач қўлга киритилган ва Самарқанднинг ўша даврдаги бош масжидига келтириб берилган эди. Ҳурмат юзасидан Каломи шарифни Туркиядан саййидлар, уламо ва фузалолар, шайхлар, муллалар ва бошқа сараланган фахрли соқчилар кузатувида филга ортилиб, устига олтин чойшаб ёпилган ҳолда келтирилган. Бу тенги йуқ ўлжанинг Темур томонидан қўлга киритилиши Оллоҳ таолонинг соҳибқиронга чексиз муҳаббатидан далолат эди. Бу буюк ҳукмдорнинг ислом байроғи остида олиб борган курашлари эвазига берилган Тангри мукофоти эди.

Амир Темур Ҳиндистон юришига отланганида унинг атрофига бирлашган қўшинлар сони тўқсон икки минг отлиққа етган эди. Бу эса Оллоҳнинг ердаги элчиси Муҳаммад пайгамбар саллоллоҳи алайҳи васалламнинг исм-шарифлари сонига тўғри келади. Бу тасодифий ҳолатни Амир Темур хайрли истиқбол йўналиши деб баҳолайди ва яхшилик аломати деган хулосага келади. Соҳибқирон Бадахшон чегарасидан Андароб деган жойга келиб тушади ва Ҳиндикушда, Қофиристоннинг гарбида жойлашган вилоят — Катур тоғида истиқомат қилувчи кофирлар билан жанг қилиб, уларни енгади, ислом динини қабул қилмаган ҳудудлардаги аҳолини ислом динига итоат қилдириб, шундан кейингина Ҳиндистон газовотига отланади. Ҳиндистонга кириш олдидан яна туш кўради. Тушида у гўзал жаннатмакон боғда юрганмиш, боғдаги турлитуман мевалар гарқ пишган эмиш. Дарахт шохларига қушлар беҳисоб уя қурган эмишлар. Соҳибқирон қўлига сақмон олиб, қуш уяларини бузиб ташлаётган эмиш. Бу тушни таҳлил қилиш жараёнида Амир Темур катта зафарларга эришажаги башорат қилинади. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлади. Амир Темур Ҳиндистондек улкан мамлакатни ўзига бўйсундиради ва беҳисоб бойлик орттириш билан бирга, кўплаб халқларга ислом динини қабул қилдиради.

Яна бир мисол: соҳибқирон дарахтларнинг ҳавода учиб юрган барглари тўкилиши — яъни ерга тушишига қараб башорат қилиши ҳам диққатга сазовор эди. Дарахт шохларидан узилиб, тўғри ҳовузга учиб тушган барг ўлимдан дарак берарди. Агарда у йўл устига учиб тушса, ҳаётнинг давомийлигини, бир дарахтнинг барги бошқа бир дарахт устига учиб тушса, галабанинг нишонаси эди¹.

Сунги мисол: Амир Темурнинг буюклиги — у ўзининг ўлими яқинлашаётганини ҳам қалбан ҳис қилганидир. Амир Темур Самарқанддан чиқиб, Хитой томон ҳарбий юришга отланар экан, шундай туш кўради: у катта йўлдан кетатуриб, отдан тушади.

¹ Черевенский В., Амир Темур. Тошкент. "Ёзувчи" нашриёти. 1993 й., 172-бет.

Бошида катта идишда сув бор эмиш, шу идишдаги сув ерга тушиб тўкилади. Шу пайт отаси амир Тарагай пайдо бўлиб, соҳибқирон етаклаб кетаётган отнинг жиловини бир қўлига олади, иккинчи қўли билан Амир Темурни ушлаб, боғ томон бошлаб кетади. Боғда отаси кўздан ғойиб бўлади. Бу тушни мунажжимлар яхшилик аломати деб талқин қилишади. Лекин сезгир соҳибқирон уларнинг бу сўзларига ишонмайди. Ўзи билан ўзи кенгаш қилиб, умри тугаб бораётганига ишонч ҳосил қилади. Мава сизга Амир Темурнинг сўнгги тушидан чиқарган охирги хулосаси.

Ибн Арабшоҳ Амир Темурни қанчалик ёмон кўрмасин, уни мислсиз даражада бахтли инсон деб таърифлайди. Бу Худонинг ўзи сеvimли бандасига ато қилган бахт эди. Бундай шарафга ҳар қандай инсон ҳам эриша олмайди.

Ўзбек тарихчиси Салоҳиддин Тошкандий Амир Темурни “Еруғ жаҳон қуёши”, “Ислом элининг боши”¹, деб юксак баҳо беради. У чин юракдан, бутун қалби билан ислом таълимотига берилган инсон эди. Шунинг учун ҳам у Қуръони Каримни ёд билар, бутун ишлари, режалари, ҳаракатларини ислом қонун-қоидалари асосида олиб борарди. У етти иқлимда ислом байроғини баланд кўтарди ва имон тарқатишни ўз буюклигининг қудратли замини деб билди. “Мен имон билан қудрат бир онадан туғилган деб эшитганман. Шунинг учун мустақкам имонга таянган қудрат буюк буладир”², деган эди у ўзининг “Таржимаи ҳоли”да. Имон ва қудрат! Бу икки сўз буюк соҳибқирон учун йўлчи юлдуз бўлиб хизмат қилди. Чунки бу икки сўз Қуръони Каримнинг тамал тоши эди.

Шундай қилиб, Амир Темур дунёда учинчи соҳибқирон бўлиб фаолият кўрсатди. Унинг эзгу мақсади дунёда адолат ўрнатиш эди. Шу мақсад йўлида у тинимсиз кураш олиб боради. У бахтли инсон эди, чунки у бир неча бор Хизр бува билан учрашган. Муҳаммад саллоллоҳу алайҳи васаллам авлодлари,

¹ Салоҳиддин Тошкандий. Темурнома. Тошкент, “Чулпон” нашрияти, 1990 й., 327-бет.

² Аҳмедов А. Амир Темур ҳақида ҳақиқат, 8–9-бетлар.

сайидларнинг дуоларини олган Тангри таолонинг хос бандаларидан бири эди. Унинг эътиқоди ислом таълимоти гоълари билан суғорилган эди. Шунинг учун ҳам у ислом динини покловчи, унга ривож берувчи шахс сифатида жаҳон майдонига чиқди ва шу эзгу мақсад йўлида, ислом байроғи остида кураш олиб борди. Соҳибқирон умрининг ярмидан кўпини отга миниб жаҳон кезиш билан ўтказди, қаерда исломдан чекиниш бўлса, шу диннинг обрў-эътиборини яна қайта тиклаш учун кураш олиб борди.

Лекин йиллар ўтиши билан Амир Темурга нисбатан муносабат ўзгариб борди. Дунёнинг бир минтақасида — Ғарбда улуғланса, Шарқда ерга урилди, Шимолда эса унинг номини тилга олмасликка даъват этилди. Айниқса, Амир Темурга нисбатан баҳо беришда рус ҳарбий тарихчиси М.Иванин маълум доирадаги кишиларнинг йўл-йўриқлари, кўрсатмалари билан иш тутди. “Ўйлайманки, — деб ёзади М.Иванин ўзининг “Икки буюк саркарда, Чингизхон ва Амир Темур” китобида, — мабодо қудратли мусулмон мутаассиблиги портлаши юз берган ва шу билан бир вақтда Чингизхон ва Амир Темур каби доҳий чиқиб қолган тақдирда бизга таҳдид соладиган умумий хавфнинг олдини олиш мақсадида Ўрта Осиёни сиёсий жиҳатдан унинг ҳозирги аҳволида тутиб туриш учун биз Англия билан дўстона ҳамда ўзаро манфаатларга асосланган ҳаракатлар қилишга келишиб олишимиз керак бўлади: бундай портлаш юз берган тақдирда Ҳиндистон ҳам Россиядан кам талафот кўрмаса керак албатта”¹.

Умуман, Туркистон ерларига кўз олайтириш Пётр I давридан бошланган эди. У Европага дарича очганидан кейин, у ерда руслар учун ортиқча ер йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, ўз диққатини Шарққа қаратди. Чунки бу ҳудуд кўплаб қазилма бойликларига эга эди. Лекин у ўз даврида кўзлаган мақсадига эриша олмади. Босқинчилик сиёсати эса рус амалдорларини бир дақиқа бўлса ҳам тарк этмади. Ниҳоят, 1839—1840 йилларда Рус империяси Хива хонлигига қарши юриш ташкил

¹ *Иванин М.* “Икки буюк саркарда”. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1994 й., 202–203-бетлар.

этди ва шармандаларча чекинишга мажбур бўлди. Шундан кейин Туркистонга қарши бир йил эмас, 20 йил тайёргарлик кўрди ва ниҳоят 1865 йили Тошкентни, 1866 йили Самарқандни босиб олди. Худди шу даврдан бошлаб қадимдан таркиб топган қадриятларимиз, урф-одатларимиз оёқости бўлди. Ислом таълимоти ривожланишдан тўхтади. 1917 йилда содир бўлган инқилоб туфайли ҳукмрон мафкурага айланган коммунистик мафкура даҳрийлик йўлини тутди. Ниҳоят, мустақиллик шарофати билан қадимий қадриятларимиз тиклана бошланди.

1995 йил 23 февраль куни бўлиб ўтган Ўзбекистон Республикаси Олий мажлисининг биринчи мажлисида маъруза қилган президентимиз Ислом Каримов: "Осиё минтақасида ва мусулмон Шарқидаги демократик қадриятлар ва ўзгаришларнинг ривожланиш тажрибаси ўзига хос хусусиятлар, ўзига хос анъаналарга эга", — деб айтди¹. Бу жуда тўғри фикр. Чунки кўҳна Шарқ қадриятларини яратганлар орасида ўзбек халқининг фахрли ўрни бор. Зеро, бу қадриятлар асрлар давомида ақидалар ва шариат мезонларининг пойдеворини тиклашни ташкил этган эди. Жамиятимиз маънавий қиёфасини белгилашда адолат ва ҳақиқат мезонлари етакчи ўринни эгаллаши лозим. Бу икки мезон ахлоқ билан узвий боғлиқ, ахлоқ эса имон, ҳалолликдан иборат. Маълумки, инсонпарварлик гояларини қадим-қадимдан аждодаларимиз одамлар онгига сингдириб келишган. Агар ислом таълимоти дастлаб Арабистон ерларидаги улкан ҳудудларда таркиб топиб, кейинчалик бутун Шарқ бўйлаб тарқалган бўлса, бу таълимотнинг илмий-амалий ривожланишига Туркистон алломалари: Ал-Бухорий, ат-Термизий, Занги ота, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Шайх Саййид Кулол, Хожа Баҳовуддин Нақшбандийлар улкан ҳисса қўшдилар. Умуман, жамият аъзоларини маънавий-ахлоқий фазилатлар асосида тарбиялашда бу алломаларнинг ҳиссаси катта бўлди. Буюк соҳибқирон Амир

¹ Каримов И. Ўзбекистон сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истиқболнинг асосий тамойиллари. Тошкент, "Ўзбекистон" нашриёти, 1995 й., 12-бет.

Темур шу маънавий асослардан баҳраманд ҳолда тарбия топди. Ислom маънавий-ахлоқий мезонлари — адолат ва ҳақиқат Амир Темур учун асосий йўриққа айланди. Шу боис ҳам у ислom ғоялари тантанаси йўлида, ислom байроғи остида кураш олиб борди.

АМИР ТЕМУРНИНГ КАДРЛАР СИЁСАТИ

Кадрлар — давлатнинг куч-қудрати. Қайси давлатда кадрлар сиёсати тўғри ва омилкорлик билан ташкил этилган бўлса, уша давлатда ҳар доимо тараққиёт бўлган. Бунга тарихда мисоллар кўп. Амир Темур тузган давлатда кадрлар сиёсатига биринчи даражали аҳамият берилган. Бу давлат идораларида хизмат қилган ходимлар аввало ўз даврининг ўқимишли кишилари эдилар. Улар диний таълимот билан биргаликда дунёвий билимларни ҳам яхши билишган. Диний таълимотдан хабардор бўлиш уларни пок ва ҳалол бўлишга даъват этган. Дунёвий ҳаётни яхши билиш эса тадбиркор, ишбилармон бўлишга, саранжом-сарипталикка ўргатган.

Амир Темур Мовароуннаҳрда марказлашган давлат ташкил этар экан, атрофига бирлашган қирқ аймақ вакилларида ташаббускор, ишнинг кўзини биладиган довюррак кадрларни танлаб, турли лавозимларга тайинлаган. Энг муҳими шундаки, ҳар бир қавм, қабила, уруғ, элатнинг табиатига, руҳиятига тўғри келадиган раҳбар кадрларни танлай билган. Бу эса ўз навбатида Амир Темурнинг давлатни идора қилишида қўл келган. Чунки ҳар бир қавм, элат, уруғдан танлаб олинган раҳбар ўз одамлари билан тез тил топиша олган. Соғлом муҳит Амир Темур давлатининг куч-қудрати ўсишига, пойдевори мустаҳкам бўлишига олиб келган.

“Темур тузуқлари” — ҳукмдорларнинг, яъни тахт эгаларининг туриш-турмуши, ахлоқ-одобини белгилловчи қимматбаҳо нодир асар. Бу асар жаҳон тарихида ўчмас из қолдирган. “Темур тузуқлари”ни синчиқлаб ўқиган киши Амир Темурнинг моҳир давлат арбоби эканига тўла ишонч ҳосил қилади. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда унинг жанговар фаолиятдан лавҳалар берилган бўлса, иккинчи қисмида

Мовароуннаҳр ўлкасида тузган давлатини идора қилиш усуллари, йўллари, тафсилотлари атрофлича баён қилинган. Шу иккинчи қисмда марказлашган давлатни идора қилишда кимларга таяниш, давлат идоралари бошлиқларининг бурчлари ва вазифалари белгилаб берилган. “Тузуқлар”нинг шу қисмида Амир Темурнинг давлатни бошқариш ишларида кадрлар сиёсати алоҳида ўрин эгаллайди.

Шунингдек, унда давлатни ўн икки тоифага ажратиб бошқарилганлиги алоҳида таъкидлаб ўтилади. Бу ўн икки тоифага кирувчи кадрларнинг дунёқарashi — эътиқоди, қайси касбга мансублиги инobatга олиниши курсатилади. Бу ўн икки ижтимоий тоифа: 1. Саййидлар, уламолар, машойхлар, фозил кишилар. 2. Ишбилармон, донишманд одамлар. 3. Художуй, таркидунё қилган кишилар. 4. Нуёнлар, амирлар, мингбошилар, яъни ҳарбий кишилар. 5. Сипоҳ ва райят. 6. Махсус ишончли кишилар. 7. Вазирлар, саркотиблар. 8. Ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар. 9. Тафсир ва ҳадис олимлари. 10. Аҳли ҳунар ва санъаткорлар. 11. Суфийлар. 12. Савдогар ва сайёҳлар.

Амир Темурнинг марказлашган давлатни бошқаришдаги сиёсатида мамлакатни улусларга бўлиб бошқариш ҳам алоҳида ўрин тутди. Мовароуннаҳр ва унинг атрофига бирлашган мамлакатлар ва вилоятлар асосан тўрт улусга бўлиниб бошқарилади. Бу улусларга раҳбарлик қилиш асосан Темурнинг фарзандлари томонидан амалга оширилди. Ўрта аср шароитида, яъни яккаҳо-кимлик ҳукм сурган даврда бу албатта ўзини оқлар эди. У даврларда фарзанднинг отага итоати ишончли эди. Чунки иккинчи даражали шахсга давлат ишларини ишониб топшириш мумкин эмасди. Шунинг учун ҳам бу ўз даврида бирдан-бир тўғри йўл бўлган. Унга кўра, Темурнинг тўнғич ўгли Муҳаммад Жаҳонгирга бир вилоят билан 12 минг кишилик қўшин, иккинчи ўгли Умар Шайхга Форс вилояти ва 10 минг аскар, учинчи ўгли Мироншоҳга Озарбайжон, Ироқ ва Арманистон билан 9 минг кишилик қўшин, кенжа ўгли Шоҳруҳга Хуросон, Журжон, Мозандарон, Сейистон билан 7 минг аскар ажратиб берилади.

Йиллар ўтиши билан Амир Темур давлати янада

кенгайгач, бу рўйхатга ўзгаришлар киритилди. Олим Бурибой Аҳмедовнинг таъкидлашича, Темурнинг тўн-гич ўгли амирзода Жаҳонгирга Кобул, Газна ва Қанда-ҳордан то Синд дарёсигача бўлган ерларни қўшиб, 12 минг кишилик қўшин беради. Жаҳонгир амирзоданинг вафотидан (1376) кейин эса юқорида номлари келти-рилган вилоятлардан ташқари Балх вилоятини ҳам қўшиб унинг ўгли Пирмуҳаммадга инъом қилади. Ик-кинчи ўгли Умаршайх Мирзога Фаргона ўлкасини, сўн-гра 1393 йилда Форс вилоятини беради. Учинчи ўгли амирзода Мироншоҳни 1380 йили 10 минг кишилик қў-шин билан Хуросон мамлакатига ҳоким этиб тайин-лади. 1383 йили эса унга Ғарбий Ироқ ва Озарбай-жонни (маркази Табриз) улус қилиб беради. Хуросонга эса ўша йили кенжа ўгли амирзода Шоҳруҳни ҳоким этиб тайинлайди ва 8 минг кишилик қўшин беради¹. Улус ҳукмдорлари ташқаридан, юзаки қаралганда, мус-тақил эдилар. Лекин аслида улуснинг ихтиёри тўла-лигича шаҳзодалар қўлида эмас эди. Биринчидан, улар улуснинг муҳим ишларини отаси ва Марказий ҳукумат билан кенгашган ҳолда идора қилишар эди. Иккин-чидан, Амир Темур уларнинг ёнида ўзининг ишончли кишиларини кузатувчи қилиб қўйган эди. Бундан ташқари, улус ҳокимлари хирожнинг бир қисмини марказий давлат хазинасига жўнатиб туриши шарт бў-либ, зарурат туғилганда отаси ёнига қўшин билан бо-риб хизмат қилишга мажбур эди.

Худди шу кўрсатмада Амир Темур ўғиллари билан бир қаторда набираларининг ҳақ-ҳуқуқларини ҳам бел-гилаб беради. Шу билан бирга уларнинг ҳар бири ўз мартабаларига яраша давлатни бошқариш ишларида камтарлик билан иш тутишлари лозимлигини ҳам ало-ҳида таъкидлайди².

Юқорида Амир Темурнинг улусларни бошқариши тўғрисида қисқача бўлса ҳам тўхталдик. Энди марказ-лашган давлатни идора қилиш усуллари тўғрисида маълумот берамиз. Амир Темурнинг давлатни идора қилиш ва кадрлар сиёсатида вазирларнинг тутган ўрни

¹ Бурибой Аҳмедов. Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати, Тошкент. "Мулоқот", 1994 й., 5—6-сонлар.

² Тузуқлар, 72-бет.

муҳим аҳамиятга эга. Буюк салтанат эгаси марка-злашган давлатни етти нафар вазирга ишониб топ-ширган. Амир Темур вазир танлашда унинг шахсий фа-зилатларига катта аҳамият берган. Ўзининг “Ту-зуклар” ида бу мураккаб масалага алоҳида тўхтаб, “Вазир тутиш тузуги” ва “Вазирларнинг хизмат қилиш тузуклари” ни ёзган. Бу масалага алоҳида-алоҳида ик-ки марта аҳамият бериши бу муаммоларнинг нақадар юксак ўрин тутишини билдиради. Амир Темур вазир танлашда тўрт сифатга эътибор бериш кераклигини таъкидлайди. Булар: 1. Асл насллик. 2. Ақл-фаросат-лилиқ. 3. Сипоҳу райят аҳволдан хабардорлик, уларга нисбатан хушмуомалада бўлиш. 4. Сабр-чидамлилиқ ва тинчликсеварлик. Бу фазилатлар инсонпарварлик, ода-мийлик билан нақадар боғлиқ. Бу фазилатларни бирма-бир кўриб чиқарканмиз, буюк тахт эгаси вазир танлаш масаласига ниҳоятда жиддий эътибор берганини кўра-миз.

! Насли покиза, тоза киши ҳеч вақт пасткаш бўлмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темур бу фазилатга катта эътибор беради, уни биринчи ўринга қўяди. Ва-зирликка тайинламоқчи бўлган кишининг келиб чиқи-ши, ота-онаси, аждодлари кимлигини суриштиради, унга кичикроқ амал бериб, яна бир карра синайди. Шундан кейингина уни вазирлик мартабасига тайин-лайди.

! Иккинчи фазилат — ақл-фаросатлилиқ. Тайинлана-диган вазир доно бўлиши зарур, шу билан бирга кў-рилаётган масаланинг моҳиятини ўз фаросати билан тезда тушуниб етмоғи лозим.

! Сипоҳу райят — оддий халқ аҳволдан хабардор бўлиб, уларнинг фаровонлиги, туриш-турмушини кун-далиқ фаолиятида кузатиб бориши, зарур пайтда халқ ўртасида бўлиб, қўлидан келганча уларга ёрдам бер-моғи лозим. Ким билан муомала қилса, ўзини камтар тутиб, хушмуомала бўлиши, калондимоғлиқка, кибр-ҳавога йўл қўймаслиги керак бўлган.

! Тўртинчи фазилат — омма билан бўладиган мулоқот пайтида ҳар қандай аччиқ-тизиқ гапларни сабр-чидам билан эшитиш, уларга дўқ-пўниса қилмас

лик, баъзан вазият кескинлашганда эҳтиросга берилмасдан, муаммоларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилиш.

“Кимки шу тўрт сифатга эга бўлса, ундай одамни вазирлик мартабасига лойиқ киши деб билсинлар. Уни вазир ёки маслаҳатчи этиб тайинласинлар. Мамлакат ишларини, сипоҳ ва раият ихтиёрини унга топширсинлар. Бундай вазирга тўрт имтиёз: ишонч, эътибор, ихтиёр ва иқтидор берилсин”¹, деб кўрсатма беради ҳукмдор. Амир Темур номзоднинг келиб чиқиши тоза бўлса, тамагирлик қилмаслигини, давлат ва халқ мулкига кўз олайтирмаслигини ҳам билади. Зеро, асли тоза шахс доимо покликка, ҳалолликка интилади. Бировга нисбатан гараз сақламайди, фисқ-фасод гапларга эътибор бермайди. Наслию зоти ёмон, ҳасадчи, гинакек сақловчи, қора кўнгилли кишиларга зинҳор вазирлик лавозими берилмасин. “Бузуқи, қора кўнгилли, зоти паст одам вазирлик қилса, давлату салтанат тез орада қулайди”², — деб маслаҳат беради Амир Темур ва ўзи бу ҳақда тарихий мисоллардан намуналар келтиради. Демак, ақлли, доно вазир уч бойликка: давлат мулки, давлат хазинаси, лашкарга суюниши лозимлигини таъкидлайди. Вазир шу уч бойликни эъзозлаши, кўз қорачигидек авайлаб-асраши лозим. “Ақлли вазир улки, бир қўли билан раиятни, иккинчи қўли билан эса сипоҳни тутати”³. Демак, доно вазир халққа суюниши ҳам зарур. “Тажрибали, ишбилармон ва билимдон вазир мамлакат ободонлигини, раият ва сипоҳнинг тинч-фаровонлигини, хазина бойлигини доим кўзда тутати. Салтанатга зарар етказадиган хатарли ишларни бартараф қилишда молу жонини аямайди”⁴.

Салтанат соҳиби вазир танлашда шундай кўрсатмалар бераркан, вазирнинг жамиятда тутган ўрнини юксак баҳолаб, шундай хулосаларга келади: “Агар подшоҳ солим бўлиб, вазир одил бўлса, подшоҳнинг жабрзулмини (тўхтатиш) чора-тадбирини кўради. Лекин ва-

¹ Тузуклар, 75-бет.

² Уша жойда.

³ Тузуклар, 76-бет

⁴ Тузуклар, 76-бет.

вир золим бўлса, салтанат ишлари тез муддатда парокандаликка учрайди”¹.

“Темур тузуклари”да вазирларнинг давлат тизимида тутган ўрни ҳақида гап кетар экан, бу масъулиятли давлат амалдорларининг бурчлари ва вазифалари белгилаб берилди. Вазирлар кимга бўйсунди, қандай ишлар билан банд бўлади — буларнинг ҳаммаси бирмабир “Вазирларнинг хизмат қилиш тузуги” да баён этилган.

Асосан давлатни идора қилувчи вазирлар етти кишидан иборат бўлган. Уларга биринчи вазир — яъни вазири аъзам (бош вазир) раҳбарлик қилган. Вазири аъзам фақат олий ҳукмдор олдида ҳисоб бериб, салтанатнинг муҳим ишларига мутасаддилик қилган. Бундан ташқари, кундалик жорий ишларни амалга ошириш, хазина ва эл-юрт фаровонлигини таъминлаш ҳам юклатилган.

Иккинчи вазир сипоҳга жавоб берган. Сипоҳнинг маоши ва лашкарбошиларга жангларда жасорат кўрсатгани учун берилувчи мукофот, вилоятлардан олинadиган фойданинг ҳисоб-китобини қилган, бу бойликлар ҳисобига лашкар боқилган. Энг муҳими — лашкарбошилар ҳарбий юришга кетганида уларга тегишли ҳудудларни ҳам улар бошқариб турганлар.

Учинчи вазир эгасиз қолган ер-мулк ҳисобини юритган. Бундан ташқари, мамлакатга келиб-кетаётган савдогарлар молу мулкидан олинadиган закот ва божни, мамлакат чорваси, ўтлоқ-яйловларни бошқариб турган ва уларнинг ҳаммасидан тушувчи даромадни йиғиб, омонат тарзида сақлаб турган. Бундан ташқари, бу вазир эгасиз қолган, яъни эгаси қочиб кетган ёки нобуд бўлган молларнинг меросхўрларини топиб, уларга топширган.

Тўртинчи вазир — салтанат ишларини бошқарган, бутун салтанат идораларининг кирим-чиқими хазинадан сарф қилинган харажатлар, ҳатто отхона ва саройдаги бошқа уй ҳайвонларини боқиш учун қилинган харажатлардан огоҳ бўлиб турган.

¹ Тузуклар, 77-бет.

Бешинчиси бу адлия вазири бўлиб, девони куззотга (қозилар девонига) раҳбарлик қилган. Бу девон девони адл деб ҳам аталган.

Олтинчи вазир девони мушрифга раҳбарлик қилган.

Еттинчи вазир эса хорижий мамлакатлар билан бўладиган муносабатларга мутасаддилик қилган.

Ана шу вазирлар орасида арзбеги лавозимининг таъсис этилиши катта аҳамиятга эга бўлган. Чунки Амир Темурнинг улкан салтанатида оддий халқнинг арз-доди, шикоятига жиддий эътибор берилган. Шунинг учун ҳам бу давлат идораси ходимлари оддий халқ турмушини яхши билган ва халқ фаровонлигини оширишда нималарга кўпроқ эътибор бериш лозимлиги ҳақида Соҳибқиронга ахборот бериб турган. Бу ишларнинг барчасига арзбеги масъул бўлган. Бу ҳақда Амир Темур шундай деб ёзади: “Хукм қилдимки, бир кишини арзбеги қилиб тайинласинлар. У сипоҳ, райят ва арз-дод қилиб (ҳузуримга келувчиларнинг) аҳволини, мамлакатнинг обод-хароблигини, муҳим ишлардан қайси бири битган-битмаганлигини менинг арзимга етказиб турсин”¹.

Яна шуни таъкидлаш лозимки, Амир Темур мамлакатда ҳуқуқ-тартибот ишларига эътиборни кучайтириш мақсадида ислом қозиси ва аҳдос қозисини давлат арбоблари даражасига кўтарган ва уларнинг жамиятда тутган ўрнини юқори баҳолаб, вазирлар билан тенглаштирган.

Юқорида зикр қилинган давлатни бошқарувчи барча амалдорлар девонбегига буйсунган ва уз лавозимлари даражасидаги молиявий, ҳужалик, таълим-тарбия ишларини бажарганлар. Бу кадрлар мамлакатдаги ўзгаришлар, пастки бугин кадрларнинг ўринларини алмаштириш, яъни юқори лавозимларга кўтариш ва пастки лавозимга тушириш ишлари билан шуғулланган. Улар уз фаолиятлари давомида муҳим ишлар бўйича махсус мажлис-кенгашлар утказишган. Шуниси диққатга сазоворки, бу мажлислар баёни махсус дафтарларга ёзиб борилган, мажлисларда бўлиб ўтган гаплар

¹ Тузуқлар, 83-бет.

давлат сири ҳисобланган, Амир Темур томонидан девон котибининг тайинланиши бу нақадар масъулиятли ва зифа эканлигини кўрсатади.

| Амир Темур салтанатидаги ижтимоий табақаларни ўн иккига бўлиб, уларга ишонган ҳолда давлатни идора қилишга киришади. Улар ичида ҳокимиятнинг ишончли кишилари — вазирларга катта аҳамият беради. “Султон, — дейди у, — ҳар нарсада адолатпеша бўлсин, қошида инсофли, адолатли вазирлар сақласин, токи подшоҳ зулм қилгудек бўлса, одил вазир унинг чорасини топсин. Агарда вазир золим бўлса, кўп ўтмай салтанат уйи қулайди”¹.

Ҳукмдор вазирларнинг давлатда тутган ўрнини белгилаш билан бирга уларнинг маошларини ҳам тайин қилади. “Девонбеги ва вазирларнинг маошлари амирлар маошидан ўн баравар кўп бўлсин”² деб кўрсатма беради. У давлатнинг юқори амалдорларига, лашкарбошиларига маош тақсимлашда девонбеги ва вазирлар зиммасига катта масъулият юклайди. Энг юқори лавозим — амир ул-умаро ўз маошини девонбеги ва вазирлар тасдиғидан ўтгандан кейингина олиши мумкинлигини эслатиб ўтади. “Давлат томонидан бериладиган бутун маошларнинг тўлиқ маълумотларини девонбеги ва вазирлар аввал менга билдириб, сўнгра танҳо берсинлар”³, деб кўрсатма беради. Маълумки, танҳо сарой хизматчилари, лашкарбошилар ва жасорат кўрсатган жангчилар учун махсус хазинадан берилган. Бундан ташқари, алоҳида хизмат кўрсатган бекларга ҳам танҳо сифатида ер-сув берилган. Демак, Амир Темур салтанатида юқори лавозимда ишлаган амалдорлар алоҳида ўрнак кўрсатганларида уларнинг меҳнати юқори баҳоланган.

Вазирларнинг масъулияти бу билан чекланмайди, Амир Темур хирож ва солиқ йиғиб олиш шарти билан инъом этилган ер-мулк, вилоятлардан ҳар бирига мамлакатга иккитадан вазир тайинлашга фармон беради. Улардан бири вилоятдан тўпланган молларни йиғиб, раият аҳволини текшириб туришни, фуқарога зарар ет-

¹ Тузуклар, 68-бет.

² Тузуклар, 70-бет.

³ Тузуклар, 70—71-бетлар.

казиб улар аҳволини хароб этмасликни, барча йигилган мол-ашёларни кирим дафтарига ёзишни буюради. Иккинчи вазирга эса даромаддан харажат қилинган қисмини чиқим дафтарига ёзиб, йигилган мол-ашёлардан сипоҳийларнинг маошига тақсимлашни буюради.

Амир Темур вазирлар мақомини белгилар экан, уларни ҳалол ишлашга, ватанга, ўз она юртига садоқатли бўлишга ундайди. Шу билан бирга улар давлатга хиёнат қилсалар, тахт эгасига кўз олайтирсалар, хоинлик йўлига ўтсалар, сидқидилдан хизмат қилишдан бош тортсалар, бундай кишиларни кескин жазолашдан аввал яхшилаб текшириб кўришни буюради. Бу ҳақда у шундай кўрсатма беради: “Салтанат саройининг ишончли ва эътиборли кишилари бўлмиш вазирлар хусусида шундай буйруқ бердим. Агар булар ўз фаолияти даврида салтанатни йиқитиш қасдида давлатга хиёнат қилган бўлсалар ҳам, уларни ўлдиришда шопилмасинлар, балки аввал хабар берувчиларнинг ўзлари кимлиги, даъволарнинг рост-ёлгонлигини маҳак тошига уриб текшириб кўрсинлар. Чунки кўп ҳолларда ҳасадчилар ва гийбатчилар, ё кўролмай, ёки тамагирлик билан ёлгон тўқиб, чиндай қилиб ясаб чиқардилар ва (палид) мақсадларига етишадилар. Давлат ичида талай олчоқ, ёмон одамлар бордирки, давлат душманларини яхшилаб, унинг жон фидоларини турли макр-ҳийлалар билан хароб қиладилар. Буларнинг мақсадлари салтанат қўргонига раҳна солишдир”¹.

Соҳибқирон ўз сўзига тарихдан мисоллар келтиради ва ўғиллари, набираларини шундай хатоликка йўл қўймасликка даъват этади.

Бундан ташқари, давлатнинг асосини ташкил қилувчи молия вазирини давлат бойлигига хиёнат қилмасликка чақиради. Агарда вазир хиёнатга йўл қўйса, давлат кўрган зарарни ундириб олиш лозимлиги ҳақида кўрсатма беради.

Яна бир курсатма шуки, соҳибқирон вазирларни ортиқча сийламасликни уқтиради. Уларни доим камтар

¹ Тузуқлар, 73-бет.

булишга, ортиқча иззат-икром талабгори бўлмасликка чақиради.

!Амир Темур кадрлар сиёсатининг яна бир ибратли томони — ўз даврида ҳеч бир давлатда бўлмаган ва тарихда камдан-кам учрайдиган лавозим — “Адолат” амири лавозимининг таъсис этилишидир. Бу лавозим ўз мавқеи бўйича вазирлар даражасида бўлган. Адолат амири ҳар эл ва ҳар шаҳарда сипоҳ билан раият орасидаги урф-одатлар, расм-русумлар оқибатида келиб чиқадиган жанжалли ишлар, низоли масалаларни тинч, тушунтириш йўли билан ҳал қилган.

! Амир Темур ўзининг кадрлар сиёсатида хазина ишларига раҳбарлик қилувчи амалдорларни танлашга жиддий эътибор берган. Хазиначи тахт эгасининг энг ишончли кишиси саналади. Бу ҳақда кўплаб тарихчилар маълумот қолдиришган. Масалан, Бадриддин ал-Айнӣ ўзининг “Ақд-ал-жувон” номли асарида ёзишича, Темур ҳузуридаги тўрт фахрийнинг бири Умар котиб ул-хазина, яъни хазина котиб лавозимида ишлаган. Амир Темур қайси юртга борса, қайси манзилдан ўтса, у доим соҳибқироннинг ёнида бўлган. Янги забт этилган мамлакатлардан қўлга киритилган жамики бойликлар шу хазиначи томонидан махсус дафтарга рўйхатга олинган ва уни асраш шу амалдорга топширилган. Бу бойликлар фақат Амир Темур томонидан вазирларга, лашкарбошиларга совға-салом тариқасида, сипоҳлар учун ойлик маош сифатида тақсимлаб берилган. Бу харажатлар хазиначи томонидан махсус дафтарда рўйхатга олинган. Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, бу ишга хўжа Масъуд Сомоний, мавлоно Умар ва Тожуддин Салмонийлар масъул бўлганлар.

Амир Темур давлатни идора қилишда махсус котиб лавозимини ҳам таъсис этади. Бу амалдор катта обрўга эга бўлиб, девони мунший-котиб ус-сир (шахсий котиб) лавозимида ишлаган. Бу фахрли лавозимга Мавлоно Шамсиддин тайинланган, у ўз даврининг қозиси, замонасининг фозил кишиси бўлиб, арабий ва форсийда хат-хабарларни моҳирлик билан ёзган. Бу ҳақда тарихчи Ибн Арабшоҳ гувоҳлик беради. Шунингдек, Амир Темур салтанатни идора қилишда амирлар тутган ўринга ҳам юқори баҳо беради. Тарихдан бизга маъ-

лумки, Амир Темур ташкил этган марказлашган давлат ҳарбий кадрларга таянган. Амирлар эса ҳарбий кишилар бўлишган. Соҳибқирон ўз давлатини бунёд этар экан, Мовароуннаҳрда истиқомат қилувчи аймоқуруғ, қабила ва элатларни ўз атрофига бирлаштирган. Шу ижтимоий гуруҳлардан сайлаш йўли билан сардорларни олган ва уларга амирлик унвонини берган.

Амир Темур “Хос ул-хос”, яъни олий ҳукмдорга яқин кишилардан 313 кишига амирлик мансабини беради, чунки улар тоза, пок насли, ақл-фаросатли, баҳодир, довурак, тадбиркор, сергак, эҳтиёткор, обдон уйлаб иш қиладиган кишилар эди. Амир Темур ҳар бир амирга ўринбосар ҳам тайин қилади. “Менинг бу уч юз ўн уч амирларимнинг бариси ақл-ҳуш эгалари, базму разм шерлари, маҳоратли саркарда, лашкар тўпини бузиб, уни мағлуб этувчи кишилар эди”¹, деб фахр билан ёзади ўз “Тузуқлар” ида.

Соҳибқирон уч юз ўн уч кишидан тўрт нафарини беклар беги қилиб, бир кишини амир ул-умаро қилиб тайинлашни буюради. Амир ул-умаронинг лашкарда тутган ўрни юқори эди. Унинг ҳукми жанговар юришларда, жангу жадалларда барча амирлар ва бутун лашкар томонидан сўзсиз бажарилиши лозим эди. Амир ул-умаро Амир Темур борида йўлдош, йўғида эса ўринбосар бўлиб, бутун қўмондонликни ўз зиммасига оларди.

Яна гайратли ўн икки кишига амирлик даражасини беради. Биринчи амир минг кишига буйруқ бериш ҳуқуқига эга эди. Иккинчи амир эса икки минг кишига буйруқ бера оларди. Учинчи амирга уч минг, тўртинчи амирга тўрт минг ... шу тариқа ўн иккинчи амирга ўн икки минг кишига амр этиш ҳуқуқи берилади. Амирлик тартиби, даражасига қараб бир амирни иккинчи амирга ноиб этиб тайинлайди. Шундай тартибда давом этиб, ўн биринчи амир ўн иккинчи амирга ноиб этиб тайинланади. Ўн иккинчи амирнинг обрўси ўн бир амир ичида энг юқори эди. Амир ул-умаронинг ўзи эса соҳибқирон Темурнинг ноиби бўлиб қолади.

¹ Тузуқлар, 78-бет.

Жанг пайтида бу амирлар ўз мансаб даражаларига қараб бир-бирларига бўйсунганлар. Буйруқ сўзсиз ба- жарилган.

Шу ўринда венгер олими Ҳерман Вамберининг "Беклар беги ёки амир-ул умаро мансаби... сардори акрамга, "генераллиссимус" га тўғри келади", деган фикри гоят ўринли¹. Чунки бу олим Ўрта Осиё та- рихини, айниқса, Амир Темурнинг ҳаёти ва жанговар фаолиятини пухта ўрганган. Демак, Амир Темур амирлик мансабига катта аҳамият берган. Уларнинг жанговар фаолиятини муносиб тақдирлаган. Бу ҳақда унинг ўзи "Тузуқлар" ида шундай деб ёзади: "Амр қилдимки, қайси бир амир бирон мамлакатни фатҳ этса ё ганим лашкарини енгса, уни уч нарса билан мумтоз қилсинлар: (биринчиси) фахрли китоб, туг, ногора бериб, уни баҳодир деб атасинлар; (иккинчиси) уни давлат салтанат шериги билиб, кенгаш мажлисига киргизсинлар; (учинчиси) унга чегара вилояти топ- ширилсин ва ўша ерлик амирлар унга бўйсунсинлар ... Агар амирлардан қайси бирови тўра (хон ўғли) ни енгса ёки бирон амирзодага шикаст етказса, ё бирон ўлка хонини мағлуб этса, уни юқоридаги йўсинда мукофотласинлар"². Масалан, дашти қипчоқ хони Ўрусхонга қарши жангда жасорат кўрсатган амир Ики Темур туман, туг, алам (байроқ) ва ногора билан тақдирланади ва соҳибқирон давлатида вазирлик лаво- зимига тайинланади. Амир Темурнинг ҳиммати бу би- лан тугамайди, балки Ики Темур Дашти қипчоқдан олиб келган ўлжаларини бир жойга тўплайди ва бутун халқ олдида бу ўлжаларни Ики Темур баҳодирлари ва сипоҳийларига инъом қилади. Амир Темур жангларда жасорат кўрсатган ўнбошилар, юзбошиларни ҳам му- носиб тақдирлайди. Бу ҳақда: "Яна амр қилдимки, ўн- боши, юзбоши, мингбошилардан қайси бири душман сафини бузиб, ўз қаршисидаги аскар фавжини синди- ра, ўнбоши бўлса шаҳар ҳокимлигини берсинлар. Юзбоши бўлса, уни бирон вилоятга ҳукмдор этсинлар", деб далолат беради. Бунга мисол қилиб юзбоши Барлос

¹ *Вамбери* Ҳ. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991 й., 35-бет.

² *Тузуқлар*, 80—81-бетлар.

Баҳодирни келтириш мумкин. У Тухтамишхон билан бўлган жангда рақиб аскарларини енгади. Шу жасорати учун Барлос Баҳодир Ҳисори Шодмон вилоятига ҳоким этиб тайинланади.

Мингбошилардан бирортаси душман лашкаридан устун келса, соҳибқирон ундай шахсни шу вилоят ҳукмдори этиб тайинлашга буйруқ беради. Шундай жасорат Муҳаммад Озод томонидан содир этилади ва у Қундуз ва Кулоб вилоятларига валий қилиб тайинланади. Булардан ташқари, амирлардан бирортаси бирор вилоятни фатҳ этса, шу вилоятни уч йилга унга совға этиб топширишга ҳам фармон беради. Жангларда жасорат кўрсатган оддий аскарларни ҳам тақдирлаш кўрсатиб берилган. Оддий аскар кетмас-кет жасорат кўрсатса, юзбоши, ҳатто мингбоши даражасига кўтарилиши кўрсатиб ўтилган.

“Темур тузуклари”да ун икки амирни жангларда жасорат кўрсатганлари учун катта ногора, байроқ билан тақдирлаш кўрсатилган. Бу ўринда амир ул-умарога байроқ, ногора, туман туғи, чортуғ тақдим этиш тавсия этилган. Мингбошига эса бир туғ ва карнай (анфир) берилиши, юзбоши, ўнбошига биттадан катта ногора (табл) берилган. Аймақларнинг амирларини ҳам мукофотлаш кўрсатиб ўтилган. Тўрт беғларбегининг ҳар бирига биттадан байроқ, ногора, чортуғ ва бурғу берилиши ҳам тавсия этилган.

Ун икки амир жангда жасорат кўрсатса, даражаси бир поғона кўтарилиши мумкин бўлган. Бундай тақдирлашлар Амир Темур салтанати ҳарбий салоҳиятининг юксалишига олиб келган.

Амир Темур кадрларни танлашда барлос уруги вакиллариغا алоҳида аҳамият берган. Шу уругдан тўрт кишини амир ул-умаро лавозимига кўтарган. Шулардан бири Амир Худойдод эди. У жангларда кўп жасорат кўрсатади ва Соҳибқирон ҳурматига сазовор бўлади. Шунинг учун ҳам унга Бадахшон вилоятини инъом қилади. Амир Жоку, Амир Ики Темур ва Амир Сулаймоншоҳга ҳам биттадан вилоят сарҳадини тортиқ қилади. Шу амирлардан Амир Жоку Амир Темур Балхда сайловда тахтга кўтарилган вақтдан бери бирга

эди. Унинг содиқлиги ҳаммавақт Амир Темурнинг диққат марказида бўлади.

Барлос уругининг вакиллари Амир Темурнинг энг ишончли кадрлари эди. Бу уругдан ташқари тархон, аргун, жалойир, тулкичи, дулдой, мўгул, сулдус, тўғой, қипчоқ, арлот, тотор улусларининг орасидан тадбиркор, довюрак йигитларга ҳам амирлик унвонини беради. Бу мисолдан кўриниб турибдики, фақат барлос уруги вакилларигина эмас, балки бошқа улус намояндалари ҳам Амир Темурнинг кадрлар танлаш сиёсатида камситилмаганлар. Бу улусларнинг ҳар бир амирига Соҳибқирон тамга берган. Тамга етмаган яна йигирма саккиз аймақ бошлиқларига улус амирлиги унвонини берган. Демак, Амир Темурнинг кадрларни танлаш ва юқори лавозимларга тайинлашида барча уруг, қабила, қавм вакиллари тенг ҳуқуққа эга бўлишган. Бу улус вакилларини бир хил ҳурмат қилган, уларни бир-бирларидан устун қўймай, бир кўз билан қараган. Ким тадбиркор бўлса, жангларда жасорат кўрсатса, шундай мард кишилар Амир Темур томонидан ҳурмат қилинган, эъзозланган.

Амир Темур кадрлар сиёсатида оддий аскарни амирлик даражасига кўтаргани тўғрисида мисоллар кўп. Бунга тарихчи Ибн Арабшоҳ томонидан ёзилган “Темур тарихида тақдир ажойиботлари” китобидан мисоллар келтириш мумкин. Тарихчи ҳикоя қилишича, Амир Темур сипоҳийлари орасида икки тенгдош йигит бўлади. Улар куч-қувватда бир-бирларидан қолишмас эдилар. Улардан бири гуржилардан бириси билан яккама-якка олишади ва голиб чиқиб, унинг калласини Соҳибқиронга олиб келади. Шунда Темур уни улуглаб, мартабасини кўтаради. Иккинчи йигитнинг исми Пирмуҳаммад эди. Унинг ҳам гайрати кўзиб, бирор жасоратли иш кўрсатишга қарор қилади. Бу пайтда Темур гуржиларнинг баланд бир қалъасини забт этолмай турган эди. Бу қалъа тоғлар билан ўралган бўлиб, унга осма кўприк орқали кириш мумкин эди. Шунда Пирмуҳаммад яширинган ҳолда эмаклаб, душман кўзига кўринмай кўприкка етиб боради ва унга чиқиб олиб, душман билан бир ўзи олиша бошлайди. Бу олишувни Амир Темур кўриб аскарларига зудлик

билан ҳужум қилишга буйруқ беради. Темур сипоҳийлари бостириб келишганда Пирмуҳаммад оғир ярадор эди. Соҳибқирон бу довиюрак йигитнинг жасоратига қойил қолади ва уни нима бўлса ҳам даволашга буйруқ беради. У тез орада тузалади. Пирмуҳаммаднинг жасорати туфайли мустаҳкам, ёв кирмас қалъа Соҳибқиронга таслим бўлади. Тадбиркор йигитнинг жасорати Амир Темур томонидан муносиб тақдирланиб, унга амирлик унвони берилади. Оддий аскарнинг бундай юксак унвонга сазовор бўлиши Амир Темур кадрлар сиёсатининг нақадар олижаноблигидан далолат беради.

Биз юқорида уч юз ўн уч амирдан энг юқори лавозимдагилари ҳақида сўз юритдик. Қолган саккиз мансаб сарой хизматида масъул лавозимларни эгаллаган ходимларга берилган. “Тузуқлар” да Амир Темурнинг яна бир лавозим таъсис этишга қарор қилганини кўриш мумкин. Соҳибқирон кадрларни танлашда дин арбобларига кўпроқ эътибор берган. “Ўз салтанатим биносини дини ислом асосида мустаҳкамладим”¹, деб фахр билан айтади у. Амир Темурнинг ислом динига ривож беришдаги қўллаган биринчи тузуги шу бўлдики, саййидлар орасидан лаёқатли биттасини танлаб, аҳли исломга садр этиб тайинлади. Бу лавозим мавқеи бўйича вазирлик амали билан тенг эди. Садрлар садри саййидлар ва бошқа дин арбобларига суюрғол тариқасида берилган ерлар ва вақф ерларининг аҳволини, улар ўз вазифаларини қай даражада бажараётганлигини текшириб, Амир Темурга ҳисоб бериб туриши лозим эди.

Марказий давлатнинг барча вақф ерларини, мулкларини бошқариш, назорат қилиш учун Амир Темур мутаваллий тайинлашга қарор қилади. Бу мансабдор шахснинг масъулияти гоёт оғир бўлиб, у барча вақф мулкига ва ундан келадиган даромадга васийлик қилувчи, уни тақсимловчи эди.

Амир Темур ташкил қилган марказлашган давлатнинг ҳар бир шаҳар, вилоятида шариат ва қонунқоидаларга амалда қандай риоя қилинаётганини

¹ Тузуқлар, 57-бет.

кузатувчи мансабдор шахс бўлиши керак эди. Шу мураккаб вазифани бажариш учун муфтийлар, мухтасиблар тайинланиши лозим эди. Муфтий фатво берувчи, диний масалаларда қарор чиқарувчи диний мансабдор эди. Мухтасиб эса ўрта аср шароитида мусулмон давлатларида ислом маросимлари, урф-одатлари ва шариат қонун-қоидаларининг қандай бажарилаётганлигини назорат қилиб турувчи мансабдор шахс бўлган. Юқорида номлари зикр этилган амал соҳиблари саййидлар, уламо, шайхлар ва бошқа диний арбобларга суюрғол белгилаб, ҳар бир амалдорнинг вазифасини тайинлаганлар ва бу ишларнинг амалда бажарилишини кузатиб борганлар.

Амир Темур ўз салтанатини идора қилишда ҳуқуқ-тартибот ишларини бошқаришга ҳам алоҳида аҳамият берган. Чунончи, лашкар учун махсус қози ва раият учун алоҳида қози тайинланган. Соҳибқирон давлатида жамият ўн икки табақа вакилларидан иборат бўлган бўлса, шу ижтимоий табақаларнинг ҳақ-ҳуқуқлари тўла инobatга олинган ҳолда иш юритилган. Раият қозиси шаҳар, вилоят, мамлакатларда иш олиб борган бўлса, лашкар қозиси Амир Темурнинг ҳарбий юришларида бевосита иштирок этган. У лашкар аскарлари ўртасида баъзан чиқиб қолган низоли масалаларни бартараф этишда қатнашган. Шунинг учун ҳам кўпгина баҳсли, низоли масалалар қонуний йўл билан ҳал қилинган.

Амир Темурнинг кадрлар сиёсатида шайхулислом, яъни мусулмон жамоасининг бошлиги лавозимини эгаллаган шахс олиб борган ишлар диққатга сазовор. Бу лавозимни эгаллаган амалдор Соҳибқирон забт этган вилоятлар ва мамлакатларда ислом динидан чекиниш ёки уни инкор этиш ҳоллари юз берган пайтларда уларни гуноҳ ишлардан қайтариб, тўғри ва савоб ишларга даъват этганлар, турли миллат, элатлар орасида диний низолар чиқишининг олдини олганлар.

Буюк тахт эгаси ўз давлатини идора қилар экан, ҳамиша ҳушёрлик ва еҳтиёткорлик билан иш олиб боради. У вазирлар, лашкарбошилар, амалдорлар, иш бошқарувчилар, сипоҳийлардан ҳеч бирини ўз мартабаси чегарасидан чиқмаслигини назорат қилиб туради.

Натижада давлатни тартиб-қоида билан идора қилишга эришади. Бу ҳақда Амир Темурнинг ўзи шундай ёзади: “Салтанатимни ўн икки тоифага бўлиб, уларга таянган ҳолда иш юргиздим. Салтанатим қонун-қоидаларини ҳам шу ўн икки тоифага боғлаб туздим. Бу ўн икки тоифани салтанатим фалакининг ўн икки буржи ва давлатим корхонасининг ўн икки ойи деб ҳисобладим”¹.

Биринчи тоифа — саййидлар, уламо, шайхлар, фозилларни соҳибқирон ўзига яқин тутади. Бу аллома кишилар иштирокида диний, ҳуқуқий, ақлий масалаларни ўртага ташлаб кенгаш ўтказади, уларнинг қимматли маслаҳатларини олади, ҳалол ва ҳаромга оид масалаларнинг моҳиятини аниқлаб олади.

Иккинчи тоифа — ақлли, эҳтиёткор, узоқни кўра биладиган кишилар билан маслаҳат қилишни ўз олдига вазифа қилиб кўяди ва тажрибаси ортади.

Учинчи тоифа — дуогўй кишиларни қадрлайди. Уларга дилидаги гапларни айтиб, натижаси яхши бўлиши учун дуо қилишларини сўрайди.

Тўртинчи тоифа — амирлар, ҳарбий кишиларни ўзига яқин тутади ва уларнинг меҳнатларини улуғлаб, уларнинг ўзига бўлган ишончини янада мустаҳкамлайди.

Бешинчи тоифа — сипоҳ ва раиятга катта эътибор беради. Бу икки табақага бир кўз билан қарайди. Сипоҳлардан чиққан баҳодирлар, довюррак, жасур кишиларни қайси қавмдан бўлишидан қатъи назар, улуғлайди, қимматбаҳо совгалар билан тақдирлайди. Тадбиркор сипоҳларни амирлик лавозимларигача кўтаради.

Олтинчи тоифа — ақлли, ҳаётда кўп тажриба орттирган кишиларни салтанат ишларига жалб қилади. Улар билан сирдош бўлади, махфий ишлардан уларни воқиф қилади ва ўта махфий, давлат аҳамиятига эга бўлган сир тутилиши лозим бўлган ишларни уларга топширади.

Еттинчи тоифа — вазирлар, бош котиблар, девон муншийлари билан яқин алоқада бўлади. Чунки улар Амир Темурни мамлакатдаги ва тобе юртлардаги аҳвол,

¹ Тузуқлар, 64-бет.

вазият билан доим хабардор қилиб туришган. Бу тоифа кишилар давлат хазинаси, сипоҳ ва раиятга оид ишларни тартибга солиб турган. Улар салтанатнинг кириш-чиқими ҳақида тўғри, аниқ ҳисоб-китоб олиб боришган. Бирор ерда давлат ишлари бузилгудек бўлса, унинг олдини олиш, тўғри йўлга солиш тадбирларини ўз вақтида амалга оширишган. Энг муҳими — бу тоифа ходимлар ҳамиша мамлакат фаровонлиги ва ободлиги учун ҳаракат қилишган.

Сакқизинчи тоифа — ҳақимлар, табиблар, мунажжимлар ва муҳандислар. Амир Темурнинг фикрича, бу тоифа мамлакат ишига ривож берувчи кишилардир. Чунки халқ соғлиги — юрт бойлиги деган мақол ўша даврлардаёқ маълум эди. Зеро халқ ёппасига саломат бўлса, юрт обод, тинч-фаровон бўлган. Шунинг учун ҳам ҳақимлар, табибларни, яъни халқ саломатлиги посбонларини Соҳибқирон ҳурмат қилган, уларнинг меҳнатларини эъзозлаган. Мунажжимлар ёрдамида табиат сирларини билишга, бўлажак офатларни олдиндан аниқлашга интиланган.

Амир Темур тобе юртлардан орттирадиган бойлиги муҳандислар эди. Уларни қўли гул касб эгалари деб ҳурмат қиларди. “Муҳандислар билан иттифоқда олий иморатлар барпо этиб, боғу бўстонларнинг лойиҳа-тархини чиздирдим”¹, деган сўзлари унинг санъатга ихлоси кучли бўлганлигини кўрсатади.

Тўққизинчи тоифа — тарихчилар, қиссахонлар билан суҳбатлашиб, ўз билим доирасини кенгайтириш Амир Темурга хос фазилат эди. У дунёда бўлаётган вақеаларни зўр қизиқиш билан кузатиб борарди. Шунинг учун ҳам бу тоифа одамларни эъзозлаб, уларнинг гапларини зўр иштиёқ билан тинглар, ўзидан аввал ўтган подшоларнинг инқирозга учраш сабабларини билишга интилар ва ўзига тегишли хулосалар чиқариб оларди. Айниқса, пайгамбарлар, азизавлиёлар ҳақидаги ривоятлар Соҳибқиронни ҳаддан ташқари қизиқтирарди.

Ўнинчи тоифа — машойихлар, сўфилар, худони таниган орифлар Амир Темурнинг ҳурматли кишилари

¹ Тузуқлар, 86-бет.

эди. Соҳибқирон улар билан суҳбатлар ташкил қилар, бу суҳбатлар давомида буюк тахт эгаси уларнинг хизматларида буларди. Бу самимий, қизиқарли давра суҳбатлари Амир Темурга ҳузур бахш этарди.

Ўн биринчи тоифа — касб, ҳунар эгалари Соҳибқироннинг энг ҳурматли одамлари эди. Уларни Амир Темур сафарларида ўзи билан олиб юрарди. Қурол-яроқ, эгар-жабдуқ, жанг қилиш учун керак бўлган барча асбоб-ускуналарни улар ясаб беришарди. Бу касб эгалари шундай қўли гул кишилар эдики, ўзга юртларнинг шароитига қараб, инсон ақли бовар қилмайдиган асбоб-анжомларни ҳам ясаб беришарди.

Ўн иккинчи тоифа — саёҳатчилар, мусофир кишилардир. Амир Темур бу тоифа кишиларни ҳам ҳурмат қилди. Зеро, улар Соҳибқирон томонидан эъзозланиб, карвонбоши, олди-сотди билан шуғулланувчи — савдогарлар қилиб тайинланган эдилар. Бу тоифа кишилар Амир Темур идора қилган улкан ҳудудларда бемалол, хавф-хатарсиз ҳаракат қилишар ва ўзга юртлардан Мовароуннаҳрга кўплаб ноёб, қимматбаҳо буюмлар келтиришарди. Бундан ташқари, улар қаерга боришмасин, ўша юртнинг одамлари, подшолари, мамлакатдаги вазият ҳақида Амир Темурга батафсил маълумотлар келтиришарди. Умуман, Амир Темурнинг давлат бошқариш сиёсати ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, XIII–XIV асрда яшаб фаолият кўрсатган бошқа ҳукмдорларнинг давлатни идора қилиш йўллари, усулларидан кескин фарқ қилади. Буни ўзбек тарихининг билимдони, тарихчи олим Бўрибой Аҳмедов ҳам ўзининг “Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсати”¹ мақоласида тасдиқлайди. Мақола асосан Амир Темурнинг давлатни идора қилиш сиёсатига бағишланган бўлса-да, унда давлатни бошқариш тизимида муҳим аҳамиятга эга бўлган кадрлар сиёсати тўғрисида ҳам қисқача, лекин мазмунли сўз юритилади. Жумладан, Амир Темур давлатида вазирларнинг тутган ўрни, давлатни идора қилишда улусларнинг роли ҳақида гап кетади. Шунингдек, ушбу илмий мақолада юқори лавозимларни эгаллаган амалдорлар ҳақида ҳам қизиқарли

¹ *Бўрибой Аҳмедов*. Тошкент. “Мулоқот”, 1994 йил, 3–4-сонлар.

маълумотлар берилган. Хусусан мисол тариқасида аълам лавозимини келтириш мумкин. Бўрибой Аҳмедовнинг фикрича, аълам фикҳ ва шариат қонунларини пухта билган олим, маслаҳатчи бўлган. Яна бир мисол: доруға, қутвол, омил. Бу уч амалдор шаҳар ҳоқими, қалъа ҳоқими, маҳаллий ҳоқим лавозимларида ишлаган бўлсалар ҳам, улар бажарган ишлар ўта масъулиятли бўлган. Бундан ташқари ҳурматли олим яна қатор лавозимларнинг номини мисол тариқасида келтирадики, улар бугунги кунда бизга номаълум бўлса ҳам, тарихий аҳамияти гоят каттадир.

Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига интилар экан, ишни ўзига иттифоқчилар танлашдан бошлади. Уларнинг кўпчилиги Мовароуннаҳр ҳудудидан чиққан турли элат, уруғ, қавм вакиллари эди. Темурнинг бу сафдошлари орасида “Жаҳонгир барлос, Сайфиддин барлос, Оқбуга, Усмон Аббос, Муҳаммад Султоншоҳ, Қамарий, Тибон баҳодир Ўрусбуга, Пирҳусайн барлос, Ҳамза, Амир Муризода, Муҳаммад Қазгон, Сариқ Атка ва Музаффар Учқоралар бор эди”¹, деб ёзади Ҳерман Вамбери. Бу амирлардан баъзи бирлари Амир Темурга шундай содиқ эдиларки, ҳатто Соҳибқирон учун жонларини фидо қилишга ҳам тайёр эдилар.

Амир Темур кадрлар тарбиясида юртига содиқ, эътиқодли ёшларни вояга етказишга ҳам катта аҳамият берган. Бунинг учун у қатор тарбиявий, ташкилий ишларни амалга оширган. Бу ҳақда у “Тузуқлар”да шундай деб ёзади: “Мусулмонларга диний масалалардан таълим бериб, шариат ақидалари ва ислом дини илмлари: тафсир, ҳадис, фикҳдан дарс берсинлар деб, ҳар бир шаҳарга олимлар ва мударрислар тайин қилдим”². Бу олимлар тафсир, яъни Қуръони Каримни изоҳлаб берувчи шарҳловчилар эдилар. Бундан ташқари, улар ҳадис илмини, Қуръондан кейинги илмий манба—Муҳаммад пайгамбар томонидан ахлоқ-одобга оид билдирилган гаплар ва фикрларни яхши билганлар. Олимларнинг фикҳга оид таълимотлари ўз даври учун гоят зарур таълимот эди. Чунки фикҳда мусул-

¹ *Ҳерман Вамбери*. Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи, 38-бет.

² *Тузуқлар*. 38-бет.

мон ҳуқуқшунослигининг асослари баён қилинганди. Мана шу манбалар асосида ёшлар билим олишган, катталар эса узлуксиз малакаларини ошириб боришган.

Амир Темур бу ишлар билан чекланмайди, балки турли мамлакатлардаги садрлар, қозиларга шариатнинг асосий талаблари қандай бажарилаётганлиги хусусида хабар бериб туришни топширади. Соҳибқирон томонидан топширилган бу вазифалар олимлар, мударрислар, садрлар ва қозилар томонидан ўрнига қўйиб бажарилган. Чунки ислом дини асосида аҳоли эътиқодини мустаҳкамлаш бутун жамоатчиликнинг диққат марказида бўлган. Бу ишнинг самарадорлигини кадрлар таъминлаганлар. Кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишда Соҳибқирон уларнинг ишчанлиги, тадбиркорлиги ва энг муҳими интизомлилиги, саранжом-саришталигига ҳам катта аҳамият берган.

Амир Темурнинг кадрлар сиёсатида учрайдиган яна бир ибратли жиҳат унинг ўзи забт этган мамлакат ва вилоятларнинг обрўли арбобларини ўз томонига оғдира олиши, улар билан тил топишиб, мамлакатларини идора қилиши эди. Буларга Ширвон вилояти подшоҳи Шайх Иброҳим, Хуросон вилоятлари султони Хожа Али ибн-Муатид Ат-Тусий, Исфандиёр, ар-Румий ва Ибн Карамон, Кармон ҳокими Ёқуб Ибн Али шоҳ, Минтшо ҳокими, Арзинжон амири Тахартон, Форс ва Озарбайжон султонлари, Дашти қипчоқ, Хитой ва Туркистон подшоҳлари, Бадахшон, Мозандарон юртларининг раҳбарларини мисол қилиб келтириш мумкин. Бир сўз билан айтганда, Эрон ва Турон подшоҳлари Темур қўйга шартларга кўнсалар, ўз юртларида ўз давлат ишларини бошқариб, иззатда ва ҳурматда эдилар. Агар бу юрт эгаси, вилоят ҳокими бебошлик қилса, Темур ҳукмига бўйин эгмаса, унга қарши қилич кўтарса, бундайларнинг аҳволи ёмон буларди.

Амир Темурнинг кадрлар сиёсатида мўғул аслзодалари, лашкар бошлиқлари алоҳида ўрин тутган. Бунга мўғул лашкарбошиси Тўхтамишхонни мисол қилиб келтириш мумкин. Маълумки, Тўхтамишхон Манқишлоқ ҳокими Тўйхожа ўғлоннинг ўғли эди. Оқ ўрда хони Ўрусхон 1376 йили кучли мўғул хонлигини ташкил қилиш мақсадида қурултой чақиради. Қурултойда бир

масала: Оқ урда билан Олтин ўрдани бирлаштириш ва шу йўл билан кучли давлат тузиш масаласи кўриб чиқилади. Тўйхожа ўғлон бу масалага қарши чиқади. Шундан кейин газабланган Ўрусхон Тўйхожа ўғлонни қатл қилади. Ўлдирилган ҳокимнинг Тўхтамиш исмли ўғли бор эди. Бу фожиадан кейин у Дашти қипчоқни тарк этиб, Амир Темур ҳузурига паноҳ излаб келади. Амир Темур уни иззат-икром билан кутиб олади ва Ўтрор ҳамда Сарбон вилоятларини унга инъом қилади. Шундан кейин у Соҳибқирон ҳузурига яшаб ҳарбий маҳоратини оширади ва кўп ўтмай Ўрусхонга қарши жанг қилмоқчи эканлигини Амир Темурга баён қилади. Соҳибқирон уни қўллаб-қувватлаб ёнига аскар беради. Тўхтамишхон Ўрусхонга қарши икки бор уруш очади ва иккисида ҳам енгилади. Шундан кейин Амир Темурнинг ўзи жангга киришиб, Ўрусхон авлодларини енгади ва Дашти қипчоқни эгаллаб, Тўхтамишхонни ҳоким этиб тайинлайди. Орадан 8-9 йил ўтар-ўтмас Тўхтамишхон узини унглаб олади ва Амир Темурга қарши қилич кўтаради. Бу бир эмас, икки эмас, бир неча марта такрорланади. Ҳар сафар Соҳибқирон зарбасига учраб енгилади ва ҳар сафар кечирим сўраб, ўз қилмишига тавба қилади. Лекин шунда ҳам Амир Темур кўрнамак шогирдини кечиради ва уни Дашти қипчоқ хонлигида қолдиради.

Амир Темур бўйсундирилган давлатларни муваффақиятли бошқариш лозимлигини яхши тушунар ва бошқаришга лойиқ, муносиб кишиларни шу давлатнинг обрўли кишилари орасидан танлашни биринчи вазифа деб ҳисобларди. У ўз ёрдамчиларини ақлли, донишманд, халқ ўртасида танилган эътиборли кишилар орасидан танлар, шундан кейин бу ҳалол, адолатпеша шахсларни ўз вилоятларига ҳоким қилиб тайинлар эди. “Улуғларини (акобир) ва шараф эътиборли кишиларни (ашроф) ҳурматлаб, мартабаларини оширдим”¹, деб ёзади у ўз “Тузуқлар” ида. Айниқса, Сабзавор шаҳрилик саййид Муҳаммад ас-Сарбанд билан Амир Темур ўртасида бўлиб ўтган мулоқот диққатга сазовор. Учрашув пайтида Амир Темур бу саййидга иззат-икром

¹ Тузуқлар, 94-бет.

кўрсатади ва қандай қилса Хуросон ерларига эгалик қилиши мумкинлиги ҳақида маслаҳат сўрайди. Шунда саййид Хожа Алини чақириб, ундан маслаҳат сўрашни тавсия қилади. Ҳақиқатан ҳам Хожа Али жасур, кўрқмас киши эди. Соҳибқирон бу шахсга катта иззат-икром кўрсатади ва унинг хизматларини, она юртидаги обрў-эътиборини ҳисобга олиб, ўз юртида ҳоким қилиб қолдиради. Тез орада бу хабар бутун Хуросонга тарқалади, ҳатто Ироқ юртигача етиб боради. Бу Амир Темурнинг Хуросон аҳолисига кўрсатган ҳурмати эди.

Соҳибқирон ўта сезгир, ўта тадбиркор шахс бўлган. Унинг бу фазилати ўзга юртларда ҳоким танлашида қўл келган. Бу ҳақда у “Тузуқлар” ида шундай деб ёзди: “Ўз эрки билан менга бўйсунган вилоят ҳокимларига ўша юрт ҳукуматини қайтариб бердим ва уларни инъому эҳсон билан қадрлаб, ўзимга муте қилиб олдим. Бўйсунмаганларини эса қилмишига яраша жазоладим. Одил, оқил ва уддабурон кишиларни уларга ҳоким этиб тайинладим”¹. Бунга Амир Темурнинг давлатни бошқариш сиёсатида мисоллар кўп. Чунончи, Ширвон вилоятининг султони Шайх Иброҳим Амир Темурнинг бостириб келаётганини эшитиб, кўп уйлайди, ўз доно сафдошларидан маслаҳат сўрайди. Лекин бирор кимса оқил маслаҳат беролмайди. Шундан кейин у бир хулосага келади: Соҳибқиронни иззат-икром билан кутиб олиб, унинг номи билан пул зарб этиш ва барча масжидларда хутба ўқитишга буйруқ беради. Ўша даврда улуг ҳукмдорларга тўққиз хил совга қилиниши одат тусини олган эди. Улардан бири — ҳукмдорларга тўққиз нафар қул совга ҳилиш эди. Шайх Иброҳим саккиз нафар қулни совга қилиб олиб келади. Совгаларни қабул қилувчилар нега қуллар сони саккиз нафар, деб савол берганида, у, тўққизинчи қул — менинг ўзим, деб жавоб беради. Буни эшитиб турган Соҳибқирон хурсанд бўлиб, Шайх Иброҳимни Ширвон вилоятида ҳоким қилиб қолдиради ва кейинчалик Шайх Иброҳимдан маслаҳатчи сифатида фойдаланади². Яна бир мисол. Тарихдан маълумки, Амир Темур билан турк султони Йилдиirim Боязид ур-

¹ Тузуқлар, 94-бет.

² *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи, 1-китоб, 147–148-бетлар.

тасида вужудга келган келишмовчилик урушга сабаб бўлади. Ўртада бўлиб ўтган шиддатли жангда турк султони енгилади. Лекин шунга қарамай, Амир Темур Йилдирим Боязид авлодларига нисбатан кек сақламайди.

Боязиднинг Исфандиёр исмли ўгли бўлиб, у Рим подшоларидан бири эди. Отаси енгилганини эшитгач, Исфандиёр совга-саломлар билан Амир Темур ҳузурига келади ва таслим бўлганлигини баён қилади. Темур Исфандиёрнинг ҳурматини жойига қўйиб кутиб олади ва унга кўп яхшиликлар қилади.

Амир Темурнинг кадрлар сиёсатида юқори лавозимларда ишловчи амалдорларга катта ҳурмат ва эътибор курсатилган. Лекин қарорларининг амалга оширилишида талабчанлиги ҳам кучли бўлган, ҳар бир фармон, буйруқнинг ўз вақтида бажарилишини талаб қилган. 1387–1388 йилларда Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда йўқлигидан фойдаланган Тухтамишхон Хоразм хони Сулаймон Сўфини Соҳибқиронга қарши биргаликда жанг қилишга ундайди. Сулаймон Сўфи ҳам бунга рози бўлади. Бундан хабар топган Амир Темурнинг газаби келади ва Хоразмга сўнгги бор қўшин тортади. Хоразм забт этилади. Унинг пойтахти Урганч ер билан яксон қилинади. Орадан ўн йил ўтгач, Соҳибқирон Хоразм аҳолиси ва у ердан етишиб чиққан олимлар, уламо ва фозил кишиларнинг ҳурматига Урганч шаҳрини қайта тиклашга қарор қилади. Бу қарорга кўра кўзга кўринган амалдор — Амир Мусиқага гоят қисқа вақт ичида шаҳарни тиклашдек масъулиятли вазифа юкланади. Қарор қатъий эди. Унинг масъулиятини тушунган Амир Мусиқа Урганчни тиклайди ва уни Мовароуннаҳрда энг кўркем шаҳарлардан бирига айлантиради¹.

Амир Темурнинг ўта нозик, ўта сирли масалаларни бамаслаҳат муҳокама қиладиган яқин одамлари бор эди. Йиллар ўтиб улар узгариб турган. Унинг сўнгги йиллардаги ишонган маслаҳатчилари Сулаймоншоҳ, Қамарий, Сайфуддин, Шоҳ Малик ва шайх Нуриддин

¹ Темурнома. Тошкент, “Чулпон” нашриёти, 1990 й., 15–16-бетлар.

кабилар бўлишган. Уларнинг ҳар бири катта обрўга эга эдилар, ўзларининг фойдали маслаҳатлари, йўл-йўриқлари, тадбирлари билан Соҳибқироннинг давлат бошқариш ишларига яқиндан ёрдам берганлар. Темурнинг ўта сирли, ўта махфий кенгашлари шу кишилар иштирокида ўтган.¹

Амир Темурнинг кадрлар сиёсатида вазирлар, амирлар билан бир қаторда мунажжимлар ҳам муносиб ўрин эгаллаганлар. Абдулла Лисон Амир Темур саройининг бош мунажжими эди. Унинг вазифаси гоят мураккаб ва масъулиятли бўлган. Абдулла Лисоннинг ўткир хотираси, инсон ақли бовар қилмайдиган зеҳни Темурда катта таассурот қолдиради. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон уни пойтахт олимларига бошлиқ қилиб қўяди. Бу мансаб жуда шарафли ва масъулиятли эди. Абдулла Лисон билан на амирлар, на туман раҳбарлари баҳслаша олар эдилар. Чунки бу донишманд, зукко олим Амир Темурнинг ҳар қандай вазиятда берган саволларига ҳозиржавоблик билан, ҳеч бир ўйлаб ўтирмай жавоб берарди.

Абдулла Лисон ўзига хос мунажжимлар мактабини яратганди. Унинг шогирдлари асосан коинотда порлаб турган юлдузлар ҳаракатини кузатиш билан банд эдилар. Бу улуг аллома ўз шогирдлари билан Амир Темурнинг келажакдаги Ғарбий юришлари қандай қийинчиликлар ёки ютуқлар олиб келишини башорат қиларди. Бундан ташқари қаерга, қайси вақтда ариқлар қазिश, ҳовузлар бунёд этиш, дарёнинг қаерига қандай кўприклар қуришга оид тавсиялар беришарди.

Амир Темур ўз даврининг бошқа ҳукмдорларидан фарқли ўлароқ, ўзига икки шахсий назоратчи тайинлаган эди. Уларга ҳар бир ишни кузатиш, икки ўртада бўлиб ўтадиган суҳбатларни эшитиш ҳуқуқи берилган эди. Темурнинг назоратчилари Маҳмуд Шаҳоб ва Насриддин ул-Арамир эдилар.

Маҳмуд Шаҳоб ўз замонасининг баҳодири бўлган, йиллар ўтиши билан билагидан куч кетган бу инсон уруш пайтларида назоратчилик қилар, тинчилик

¹ *Ибн Арабшоҳ. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 78-бет.*

пайтида исён, қўзғолон, пичоқбозлик ишларини кузатиб, одил ҳукм чиқарарди.

Насриддин ул-Арамир назоратчи мансабига тайинланишидан олдин халқ ҳаками этиб сайланган эди. Унинг ҳукмлари кунгилли равишда ва эътирозсиз ижро қилинарди. Бу яхши гап Соҳибқиронинг қулогига ҳам бориб етади. Шундан кейин шахсан ўзи халқ донишмандини кўришни ихтиёр этади. Унинг олдига тўпигигача оқ кўйлак кийган, белига белбоғ ўрнига арқон боғлаб олган, узун ҳассани ушлаган қария кириб келади. Мангуликка сафари яқинлашиб қолган бу инсоннинг илк нигоҳидан Соҳибқироннинг газабидан қўрқмаслиги билиниб турар эди.

— Адолатли жазо бериш учун нима қилмоқ керак?— деб сўрайди ундан Темур.

— Сенинг ҳакамларинг тарозуси икки паллаликдир, адолат тарозуси эса уч паллага эга. Сенинг ҳакамларинг жиноят ва жазони ўлчайдилар. Сен уларнинг тарозусига учинчи паллани қўшиб, аввало жиноятчини, кейин жиноятни ва ниҳоят, жазони чамалаб ўлчашни буюр. Шунда сенинг ҳукминг адолатли бўлади! — Халқ донишмандининг жавобидан қаноат ҳосил қилган Темур уни ўз наворатчиси деб эълон қилади. Энди унга сарой ва махфий кенгаш мажлислари эшиклари очиқ эди.

Шуниси диққатга сазоворки, бу назоратчилари бошқа давлатдан келган элчилар, мамлакатлар, вилоятлар, шаҳар ва туман бошлиқларини, лашкарбошилар, вазирларни қабул қилганда Темур ўзини қандай тутгани, муомала маданиятига нечоғли риоя этгани, ўзаро суҳбат давомида нечоғли хушмуомала бўлгани ёки хатоликка йўл қўйганини очиқ-ойдин, ҳеч бир мулоҳазага берилмасдан, буюк ҳукмдорнинг салоҳиятидан чўчимасдан гапириб беришарди. Бу далилнинг ўзи Амир Темурнинг кадрлар сиёсатида демократик кўришишлар қанчалик ҳаётга сингиб кетганлигини кўрсатади.

Амир Темур саройида сидқидилдан меҳнат қилган обрўли кишилар кўп эди. Бу ҳақда сузини давом эттирган тарихчи Ибн Арабшоҳ шундай гувоҳлик беради: “Темур Самарқандга фақиҳ олимлардан Мавлоно

Абдумаликни — у “Ҳидоя” муаллифи (Бурҳонуддин ал-Маргиноний) нинг авлодидан бўлиб, мударрислик қилар, шатранж ва нард (уйинлари)дан таълим берар ҳамда ягона бир ҳолатда шеър ҳам назм этарди”¹.

Темурга яқин олимлардан: Мавлоно Саъдуддин ат-Тафтазоний, Саййид Шариф Муҳаммад Журжоний, Шайх Шамсуддин Муҳаммад инн-ал Жазорий, яна Хожа Муҳаммад аз-Зоҳид Бухорийлар бор эди.

Темур саройида ажойиб сўз усталари ва хатиблар ҳам кўп эди. Бу ҳақда Ибн Арабшоҳ шундай дейди: “Ваъзхон ва хатиблардан саройлик Мавлоно Аҳмад ибн Шамс ул-Ақмма бўлиб, уни туркча, форсча ва арабчадан малик ул-камол деб атардилар. У ўз замонасининг муъжизаси эди”. Бунга қўшимча қилиб, Мавлоно Мансур ал-Қогонийни келтириш мумкин.

Амир Темур ўзининг улкан салтанати атрофига замонасининг кўзга кўринган кишиларини тўплаган эди. Бу олим ва фозил кишиларнинг асосий қисми пойтахт шаҳар Самарқандга йиғилган эдилар. Шулардан бири Шайх Алоуддин ал-Бухорий эди. Бу улуг кимса Темурнинг шахсий шайхи эди. Темур девонида кўплаб кўзга кўринган обрўли кишилар меҳнат қилишган. Булар Хожа Маҳмуд ибн Шиҳоб ал-Харавий ва Маъсуд ас-Симоний, Аҳмад ат-Тусий, Мавлоно Шамсуддин эдилар. Бу киши тўғрисида Ибн Арабшоҳ кўп илиқ гапларни ёзган. “У ўз замонасининг қозиси, (ўз) даврининг фозили бўлиб эди. Иншо хабарларини тузишда у форсий ва арабийда хоҳлаганича тасарруф юритарди. Унинг қаламининг тиғи ўз иқлимлари сатҳида маҳдуми (Темур)нинг найзасидан ҳам ўткир эди”², деб унинг фаолиятига юксак баҳо берган. Мавлоно Қутбиддин мамлакатнинг бош қозиларидан эди. Хожа Абдумалик, унинг амакиваччаси Хожа Абдумавлон ҳам мамлакат қозиларидан эдилар.

Кўзга кўринган табиблари: Файзуллоҳ ва Жамолуддин бу хайрли ишларга бош-қош эдилар. Темур давлатида халқ саломатлиги тўғрисида катта ғамхўрлик кўрсатилган.

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 85–86-бетлар.

² *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 84-бет.

Бундан ташқари, Амир Темурнинг ихлос қўйган кишилари орасида қиссахонлар ҳам фахрли ўрин эгаллашган. Мавлоно Убайд шундай кишилардан бўлган. У Соҳибқиронга подшолар тарихи тўғрисида атрофлича маълумотлар берган. Ибн Арабшоҳнинг таъкидлашича, Темур саройида хизмат қилган алломалардан бири самарқандлик машҳур олим Абдужаббор исмли кишидир. У ҳақиқатан ҳам фикрлаш доираси кенг, тафаккури беқиёс инсон эди. Тарихчи Ибн Арабшоҳ уни Амир Темурнинг имоми ва олими эди, дейди. Шу билан бирга: “У олим, фозил тадқиқотчи, фикрнинг асосий қоидаларини яхши биладиган қонуншунос, мунозарачи эди”¹, — деб бу шахсга юқори баҳо беради. Бундан ташқари, Абдужаббор форс, араб тилларини мукамал билар эди. Шунинг учун ҳам бу билимдон киши Амир Темурнинг сафарларида доим унинг ёнида бўларди. Бу мўътабар шахс Соҳибқироннинг Шом уламолари билан суҳбатларида ҳукмдорнинг шахсий таржимони бўлиб, барча масалаларда унинг номидан суҳбатлар олиб борар эди. Ибн Арабшоҳнинг фикрича, Абдужаббор Самарқандда донги кетган шахс ан-Нуъмоннинг ўғли эди. Ан-Нуъмон “Фуруғ” илмида буюк алломалардан бўлиб, ҳатто уни Нуъмон ас-соний (иккинчи Нуъмон) деб ҳам атардилар. Абдужаббордек етук шахснинг Амир Темурдек буюк ҳукмдорга таржимон бўлиши, шу билан бирга Соҳибқирон номидан учрашувлар ўтказиши ўз замонаси учун катта гап эди.

Темур даврида ҳуснихат эгалари ҳам катта ҳурматда бўлганлар. Шулардан бири котиб ва хаттот Ибн Бандгир эди. Бу ҳақда Шарафуддин Али Яздий ҳам ўз “Зафарнома” сида ёзиб, унинг исмини тўлиқ ҳолда шайх Муҳаммад Хожа Бандгир Табризий деб қайд этади.

Темур саройида кўплаб турли касб эгалари меҳнат қилишган. Улар орасида кўзга кўринган мунажжим Мавлоно Аҳмаддир. У мисгарликдан, табибликдан ҳам хабардор бўлган. Асосан юлдузларни кузатиб, улар ҳаракатини ҳисобловчи олим бўлган. Бундан ташқари,

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 1-китоб, 232-бет.

Темур саройида кўплаб заргарлар меҳнат қилишган. Чунки Соҳибқирон, унинг хотинлари ва келинлари, фарзандларию набиралари тилла буюмларни ёқтиришган ва нафис санъат билан яратилган санъат асарларини хуш кўришган. Шунинг учун ҳам тилладан зўр маҳорат билан ясалган нафис зеби-зийнатлар, нодир тақинчоқларга талаб катта бўлган. Заргарлардан ал-Хож Али Шерозий ва ал-Хож Муҳаммад Ҳофиз Шерозий шулар жумласидандир. Бундан ташқари, Амир Темур кўплаб санъат обидаларини бунёд этишга ҳомийлик қилган, ҳар бир меъморчилик обидасини яратар экан, у бу соҳада кўзга кўринган кишиларни ўз саройига тўплашга ҳаракат қилган ва уларнинг меҳнатларидан унумли фойдаланган. Бу ҳақда Ибн Арабшоҳ: "... Сангтарошлардан катта бир гуруҳи бор бўлиб, уларнинг энг кўзга кўрингани Олтун эди. У ўз ҳунарида бир мўъжиза бўлиб, қимматбаҳо тошларга нақш солар, яшмга, ақиққа Ёқут (Хамавий)нинг хатидан ҳам чиройли хат билан ўйиб ёзарди"¹, – деб таърифлайди.

Булардан ташқари, Амир Темур саройида шиша ва мисга нақш соладиганлар ҳисобсиз эди. Уларнинг ҳар бири ўз асрининг алломаси, ўз даврининг донгдор кишилари эди.

Амир Темур саройида хизмат қилган эътиборли шахслардан бири Алоуддин эди. У шатранж ўйнашда жуда моҳир эди. Соҳибқирон бўш қолди дегунча уни ўз ҳузурига чақирарди. Кўпинча Соҳибқиронни ўйлашга, мунозара қилишга даъват этарди. Шунинг учун ҳам Амир Темур: "Гўё мен мулк сиёсатида ягона бўлганим каби, сен ҳам шахмат оламида тенги йўқсан"², – деб рақибни Алоуддинга юқори баҳо беради.

Алоуддин билан бир қаторда Мавлоно Али Шайх ўз даврининг ўткир шахматчиларидан бири эди. Бу икки шахс ўз ўйини, ўз санъатида бўлажак ўйиннинг тақдирини олдиндан каромат қилишга қодир эдилар. Уларнинг шахмат илмида ўзларига хос шарҳи бўлиб, улар билан беллашадиган кимса чуқур ўйламасдан, фикр юритмасдан, мушоҳада қилмасдан ўйнай олмас

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 86-бет.

² *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 86-бет.

эди. Шунинг учун ҳам Ибн Арабшоҳ Али Шайх ҳақида қисқача тўхтаб: "У шофигий мазҳабидан, фикҳ илмини яхши билган ҳадис олими, хайр-саховатли (киши) бўлиб, чиройли юзлюк ҳақ сўзли эди. Менга ҳикоя қилишларича, у, Оллоҳ юзини кароматли қилгур амирул мўминийн Алини тушида кўрган, Али унга бир халтада шахмат тутқазгач, шундан кейин ҳеч бир инсон ундан голиб чиқмаган. Унинг ўйин пайтидаги сифатларидан бири шу эдики, у ҳеч тафаккур қилмас, фақат рақибни узоқ ўйлаб фикрга чўмгандан кейин ўйнаган, у ҳеч бир тadbир кўрмасдан юриб қўярди. Бир вақтнинг ўзида у икки рақиб билан гойибона ўйнардиган ва ҳисоблаши натижасида ўз томонида қандай доналар ва рақиблари томонида қандай доналар борлигини биларди", — деб юксак баҳо беради унга. Али Шайх ва Амир Темур икковлари бир бўлиб, катта шатранжда мусобақа қилганда шахмат доналари қандай жойлашганини ҳам кўрсатиб ўтади¹.

Амир Темурнинг давлат бошқариш сиёсатида кадрлар пухта текширув ва синовдан ўтгандан кейингина юқори лавозимларга тайинланган. Лекин улар орасида қўлидан иш келмайдиган, ношуд кишилар ҳам учраб турган. Бундай ходимлар маошдан маҳрум қилинган, юқори лавозимларни эгаллаб турган айрим амирлар қўшиндан ҳайдалган. Ношуд, журъатсиз амирларга нисбатан қўлланилган чора: аёллар тақинчоғи ёки елпиғичи жўнатилса — бас, улар истеъфога чиқди деган маънони билдирган².

Бундай воқеалар Амир Темурнинг давлат бошқариш сиёсатида камдан-кам содир бўлган эса-да, лекин унинг ниҳоятда қаттиққўл бўлгани, мустаҳкам интизом талаб қилганини кўрсатади.

Амир Темур ўз ходимлари, юқори лавозимларни эгаллаб турган лашкар бошлиқларини зимдан кузатиб турган. Уларнинг Соҳибқиронга содиқлиги буюк ҳукмдорнинг назорати остида бўлган. Шундай амирлардан бири Оллоҳдод бўлган. Амир Темур Мардиндан орттир-

¹ *Ибн Арабшоҳ*. Амир Темур тарихи. 2-китоб, 86–87-бетлар.

² *Череванский В.* Амир Темур. Тошкент. "Ёзувчи" нашриёти, 1993 й., 86-бет.

ган бойликларини махсус карвон тузиб, Оллоҳдод раҳбарлигида Самарқандга жўнатиб юборади. Бунга сабаб Оллоҳдоднинг Шомда қилган қабиҳ ишлари, яъни ҳисобсиз ноёб бойликларни ўзиники қилиб олганида эди. Бу ҳақда Темурга хабар беришади. Лекин Оллоҳдод бу даврда Мовароуннаҳрнинг улугвор ва шавкатли кишилари даражасига етган эди. Шуларни ҳисобга олган Темур уни очиқдан-очиқ жазоламасдан Самарқандга жўнатиб юборди, у пойтахтга етиб келиши билан оқ орқасидан кетма-кет фармон келади. Бу фармонга асосан Оллоҳдодга Ашпарага бориш ва у ерда Мовароуннаҳрга таҳдид солаётган мўгулларга қарши чегараларни мустаҳкамлашдек мураккаб вазифа юкланади. Бу бир томондан ўта масъулиятли топшириқ бўлса, иккинчи томондан ўзига хос сургун эди. Амир Темур ўзига хавfli шундай одамлардан усталик билан қутулган.

Амир Темур даврида Самарқанд энг обод, кўркам ва гавжум, савдо-сотиқ ривожланган шаҳарлардан бирига айланди. Лекин шаҳарда тижорат қилиш учун шароит йўқ эди. Шунда Амир Темур шаҳар кўчаларидан бирини савдо расталарига айлантиришга қарор қилади. Бу масъулиятли вазифани икки вазири зиммасига юклайди. Қурилиш ишлари кечасию кундузи давом этади. Натижада йигирма кун деганда шаҳарда кўркам савдо расталари қад кўтаради. Савдо расталари юқори дид ва фаросат билан қурилган бўлиб, унда савдо қилувчилар ва харидорлар учун барча қулайликлар яратилган эди. Бу ҳақда испан саёҳатчиси ва элчиси Рюи Ганзалес де Клавихо мароқ билан ҳикоя қилади¹.

Яна шу элчининг гувоҳлик беришича, гоят огир жиноят қилган амалдорлар намойишкорона, бутун Самарқанд аҳолиси кўз олдида дорга осилган. Маълум бўлишича, Самарқанд ҳокими ва унинг гумашталари шаҳарда қассобларнинг ҳаддиларидан ошиб, Соҳибқирон йўқ пайтида гўшт нархини ҳаддан ташқари ошириб юборишларига йўл қўйиб беради. Натижада

¹ *Клавихо де Ганзалес. История Великого Тамерлана. Москва, "Тураш", 1992 ж., 382-бет.*

халқнинг норозилиги кучайиб кетади. Бу ҳақдаги хабар Амир Темурга тезда етиб келади. Шунинг учун ҳам буюк тождор 7 йиллик ҳарбий юришдан қайтиб келиши биланоқ, катта байрам тантанасини ташкил қилади ва шу байрамда одам осиб ўлдирадиган дор қурдиради. Шаҳар аҳолиси ва амалдорлари кўз ўнгида жиноятчиларни осиб ўлдиради. Шундай қилиб, Амир Темур даврида халқ қаҳрига учраган юқори лавозим эгалари ҳам қаттиқ жазоланган. Бу Амир Темур кадрлар сиёсатининг нақадар талабчан бўлганлигидан далолат беради. Яна бир мисол: Амир Темур ҳар гал сафардан қайтганда Самарқанд аҳолисининг аҳволидан хабар олар ва маълум кунларда арзчиларни қабул қилар эди. Бу қабул пайтида шаҳар ҳокими ва амалдорлар оддий халққа нисбатан қандай муомала қилаётганини билиб олар эди. Оддий деҳқонлардан бир гуруҳи мироблар ишидан норози эдилар. Мироблар ариқларни тўсиб, ким пора берса, уларга сув очиб бераётган эдилар. Бу қингирлик одам ўлдириш каби огир жиноят билан теңг эди. Амир Темур бу огир жиноятни кўриб чиқар, холис кишиларни — саййидларни чақирар ва улар иштирокида одил ҳукм чиқариб, айбдорни шу ерда жазолаб, Зарафшон дарёсига ташлаб юборишга фармон берар эди.

Амир Темур ўзининг кадрлар сиёсатида миллат, элат, қавм, уругга тегишли кишиларни бир-биридан устун ҳисобламаган, миллатчиликка йўл қўймаган, турли мазҳабга тегишли кишиларни бир-биридан ажратмаган. Шу ва шунга ўхшаш тадбирлар Амир Темур давлатининг обрўсига обрў қўшган.

Бу сиёсатнинг афзал томонларини танлаш ва ундан омилкорлик билан фойдаланиш бугунги мустақил давлат пойдеворини қураётган Ўзбекистон учун ҳам аҳамиятлидир.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИНИНГ РАМЗЛАРИ, ШИОРЛАРИ ВА МАРОСИМЛАРИ

Амир Темур Мовароуннаҳрда улкан давлат барпо этди. Бу давлат икки дарё — Жайхун ва Сайхун оралигида истиқомат қилувчи 40 дан ортиқ элат, қабила, қавмларни ўз ичига олган эди. Бундан ташқари, Амир Темур ташкил этган марказлашган давлат ўз атрофида 27 давлатни қамраб олганди.

Амир Темур ташкил этган давлат адолатли, инсонпарвар давлат эди. Бу давлат жабр-зулмга чек қўйди, ҳар бир фуқаронинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилишга асосланди. Жамиятдаги турли табақаларнинг ҳуқуқлари, бурчлари давлатнинг асосий қонуни — “Темур тузуклари”да асослаб берилганди. “Тузуклар”ни пухта ўрганиб чиққан киши уни ўз замонасининг асосий қонуни — конституцияси дейиши мумкин. Зеро, унда жамият аъзоларининг вазифалари ҳам белгилаб қўйилган. Шунингдек, унда турли табақаларнинг жамият олдидаги бурчлари ва вазифалари ҳам баён этилган. Биз одатда тарихий тараққиётни босқичларга бўлишга одатланиб қолганмиз. Шунга кўра Амир Темур даврини феодализм даврига мансуб деб аташимиз мумкин. Феодализм даврида адолатли жамият бўлишини айрим ҳукмдорлар шиор қилиб олишган, лекин амалда унга бўйсунманганлар. Бу шиор қуруқ сафсаталигича қолиб кетган. Лекин Амир Темур шу шиорга тўла амал қилишга ҳаракат қилиб, давлатни бошқариш ишларини олиб борган.

Маълумки, конституция давлатнинг асосий қонуни бўлиб, сиёсий, ижтимоий ва давлат тузумининг асосларини белгилаб беради. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда Амир Темур давлати адолат тамойиллари асосида тузилган эди.

Амир Темур салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини ташкил қилар экан, фикр-мулоҳазаларини

бир неча тузукка солиб, бу тузукни махсус дастур асосида олиб бормоқчи бўлади. Бу дастурда давлатнинг иқтисодий, ижтимоий, ички ва ташқи сиёсатлари аниқ қилиб белгилаб берилади. Шунингдек, “Тузуклар”да давлатнинг маънавий-ахлоқий сиёсатига оид қимматли фикрлари ва бу соҳа билан боғлиқ амалий ишлари ҳам баён этилади.

ҲАРБИЙ СИЁСАТ. Маълумки, Амир Темур Мовароуннаҳр тахтига кутарилганда унинг олдида икки йирик вазифа турарди: бири — тарқоқ ўлкани бирлаштириш, иккинчиси — мўғул босқинчиларининг зулмига чек қўйиш. Шунинг учун ҳам у кучли ҳарбий лашкар тузишга киришди. Шу билан бирга давлат бошқарув ишларини шу ҳарбий сиёсатга қўшиб олиб борди. Соҳибқирон ҳамиша адолат ва ҳақиқат ақидаларидан чекинмасликка интилди. Инсон ҳақ-ҳуқуқи, обрўси, эътибори Амир Темур давлатининг асосини ташкил қиларди. Шунинг учун ҳам бу давлат адолат ва ҳақиқатни ўзининг рамзий шиори қилиб қабул қилган эди. Адолат ва ҳақиқатнинг мазмуни инсонпарварлик гоялари билан боғланиб кетганди, Амир Темур адолат сўзига, унинг маъноси ва моҳиятига катта ўрин беради. Ўзи бошқарган мамлакатда адолат билан иш юритажagini қайта-қайта такрорлайди. Энг муҳими, “Мамлакат куфр билан туриши мумкин, лекин зулм бор ерда туролмайди”¹, деб кўрсатиб ўтади. Ҳақиқатан ҳам Амир Темур ўз жанговар фаолияти давомида адолатли жамият қуришга интилади. Ўз сўзига амал қилиш мақсадида сўзи билан амалий фаолиятини қўшиб олиб боради. “Адолат билан иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқда бўлишга интидим”², деб таъкидлайди у.

Адолатга интилиш Амир Темур салтанатининг асосий мезони эди. Бу мезон улкан давлатнинг шиорига айланди. “Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим”³, деганда у минг бор ҳақ эди. Йиллар ўтиши билан бу шиор Соҳибқирон забт

¹ Тузуклар, 93-бет.

² Тузуклар, 64-бет.

³ Тузуклар, 94-бет.

этган давлатларда ҳам кенг қўллана бошланди. Шундай қилиб, етти иқлимда адолат ўрнатиш Амир Темурнинг улкан салтанати шиорига айланди.

Амир Темур тахтга кўтарилар экан, ишни ўзига мартабали унвон танлашдан бошлади. Унгача хонлик унвони энг эътиборли, энг олий унвон эди. Бу унвон Чингизхон ва унинг авлодлари даврида узоқ вақт ҳукм сурди. Темур тахтга кўтарилгач, хонлик унвонига интилмади. Чунки Чингизхон қонунига биноан, унинг қонига мансуб бўлмаган ҳеч бир одам мўгулларга қарашли ерларда ўзини хон деб эълон қилиш ҳуқуқига эга эмас эди. Бу ўта нозик ишга Темур кенгроқ қаради ва Мовароуннаҳрда яшовчи элатлар, уруглар, қабила ва қавмларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда амирлик мартабасини қабул қилди. Бу чингизийларнинг тор дунёқарашидан анча кенг, халқчил дунёқараш эди.

Амир Темур ўз “Тузуклар”ида амирлар ҳақида тўлиқ маълумотларни беради. Унинг фикрича, амирлар асосан ҳарбий кишилар бўлган. Амирлик рутбаси, мансаби, унвони Соҳибқирон фаолиятининг дастлабки пайтларидан у билан иш бошлаган, елкадош бўлган, ҳамфикр, ҳамдард бўлган 313 кишига берилган. Булардан юзтаси — ўнбоши, юзтаси — юзбоши, юзтаси — мингбоши: тўрттаси — бекларбеги: биттаси — амир-ул-умаро (амирлар амири — бош амир) бўлган. Қолган саккиз мансаб, фикримизча, сарой хизматида бўлган мансабдорлардан баъзи бирларига берилган. Булардан ташқари, яна ўн икки кишига биринчидан ўн иккинчи даражагача “амир” деган унвонлар берилган. Ўн иккинчи даражали амир одатда амир-ул-умаронинг нойиби ҳисобланган. Ўн икки амирнинг ҳар бирига биттадан байроқ ва биттадан ногора, амир-ул-умарога бир байроқ, ногора, туман — 10.000 кишилик қўшин берилган.

МАФКУРА. Амир Темур XIV аср ўрталарида жаҳон майдонига кириб келганда ислом таълимоти унинг бутун қалбини чулғаб олган эди. Шунинг учун ҳам у қатор муаммоларни ҳал қилишга киришди. Асосий муаммо — динсиз, эътиқодсиз мўгуллар асоратига тушган Мовароуннаҳрни босқинчилар

зулмидан озод қилишдан иборат эди. Яна бир долзарб вазифа — тушқунликка тушган тарқоқ ўлкани бирлаштириш, шу йўл билан бебош бекларни ягона марказлашган давлат атрофига бирлаштириш эди. Бирлашишнинг бирдан-бир ягона воситаси ислом дини эди. Ислом динига, ислом урф-одатларига садоқат Амир Темурда мадрасада ўқиб юрган ёшлик йилларидан бошланган эди. Шунинг учун ҳам у Қуръон оятлари ва сураларини тез ўзлаштириб олади. Айниқса, Қуръон тиловати, уни моҳирлик билан, қироат билан ўқиши ҳаммани ҳайратга солар эди. Мадрасада тез-тез бўлиб турадиган суҳбатлар, мунозараларни Темур зўр ихлос билан тингларди. Унинг Қуръоннинг улугвор ҳақиқатларини диққат билан ўзлаштириши ҳатто мадраса мударрисларини ҳам ҳайратга солади. Бундан хабар топган Кеш уламолари Темур сиймосида бўлгуси уламои замон етилиб келаётганини англайдилар.

Кешдаги мадраса ва мактаблардаги домлалар бундай зеҳни ўткир, қобилиятли талабани кўрмаган эдилар. Шунинг учун ҳам аҳли жамоа Темур шарафига таҳсинлар ўқийди.

Амир Темур 33–34 ёшларида Балх шаҳрида бўлиб ўтган қурултойда тахт эгаси бўлади. Ана шу тантанали маросимда улуг шайх Мир Саид Барака амир Темурга олтин белбоғ, ярқираган қилич ва дур кўзли сирга ҳадя этади. Қадимий урф-одатга кўра қудратли ҳукмронлик рамзи сифатида Темурга қўйнинг курагини тутқизади. Ана шу маросимдан кейин ногоралар садоси остида саййидлар ва эътиборли кишилар Темурни қўлда кўтаришади. “Аллоҳу акбар!” хитоби жўрлигида уни уч марта бошлари узра кўтариб, ерга қўйишади. Шу тантаналардан кейин халифалар одатига кўра, саййидлар, лашкар йўлбошчилари, улус бошлиқлари Темурни соҳибқиронлик мартабасига сайлашади.

Маросимга йиғилганлар баёнотида: “Халифалар тажрибасига риоят этган ҳолда биз саййидлар, жангчилар, улус Темурни соҳибқиронлик мартабасига сайладик, деган сўзлар битилган эди. Ҳар соҳада унга тобе эканлигимиз ҳақида онт ичдик... Қасамёдларимиздан қайтадиган бўлсак, Оллоҳ марҳаматидан бенасиб қолайлик, шайтон васвасасига дучор бўлайлик”. Ўз

навбатида Темур ҳам мамлакатни бошқариш масъулиятини зиммасига олади ва Самарқандни пойтахт сифатида танлаганини маълум қилиб ёрлиқ жўнатар экан, “Мен ким, Оллоҳнинг қулбандаси шунини маълум қиламанки...”¹ деб мамлакатни бирлаштириш ва унда осойишталик ўрнатишга сўз беради.

Амир Темур марказлашган давлат ташкил қилар экан, ўз салтанатининг пойтахти қаерда бўлишига жиддий эътибор берди. У дастлаб Қашқа воҳасининг Кеш (Шаҳрисабз) шаҳрини, она юртини пойтахт қилмоқчи эди. Лекин ўша даврда Самарқанд ўзининг жуғрофий жойлашиши билан қўшни мамлакат ва юртларнинг эътиборини тортган эди. Чунки бу шаҳарнинг ҳавоси тоза, суви лаззатли эди. Бундан ташқари, Самарқанд буюк Ипак йўлида жойлашганди. Шунинг учун ҳам у пойтахтликка шу шаҳарни танлади ва уни обод қилиш йўлида кўпдан-кўп куч ва маблағ сарфлади. Натижада Самарқанд Мовароуннаҳрнинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айланди.

Соҳибқиронлик унвонига эга бўлган Темур Мовароуннаҳрда марказлашган давлат тузишга киришади ва бу соҳада катта ютуқларга эришади. Лекин мустақил давлатнинг ўз олдига қўйган мақсади, вазифалари бўлиши керак эди. Бу мақсад ва вазифалар Темур томонидан ўртага ташланган шиорларда намоён бўлади. У ислом таълимоти асосларини ўз давлатининг бош шiori қилиб белгилайди. Чунки Ислом ақидалари адолат ва ҳақиқат асослари билан сугорилганди.

Амир Темурнинг навбатдаги вазифаси ўзи ташкил этган давлатнинг рамзлари, байроги, тимсолларида ифода этилиши керак эди. Бундан ташқари, бу давлатнинг мадҳияси бўлиши ҳам керак эди. Бу мураккаб вазифани Амир Темур кенгашган ҳолда, ўз маслаҳатчилари билан амалга оширади.

Амир Темур давлат бошқаришида маслаҳатгўй, катта йигинларда қатнашган ажойиб тарихчи Шарофуддин Али Яздий ва испан сайёҳи Рюи Гонзалес де Клави-хонинг гувоҳлик беришича, буюк Соҳибқир

¹ В. Череванский. Амир Темур. 82-бет.

роннинг давлат белгиси Қуёш, мовий осмон, ҳайвонлар сардори шердан иборат бўлган.

Амир Темур тасавурида Тангри таоло яратган энг улуг мўъжиза — бу Қуёш. Қуёш бор экан, курраи заминда ҳаёт бор. Инсониятнинг ҳар кунини қуёш чиқиши ва ботиши белгилайди. Қуёш ёруғлик, иссиқ ҳарорат рамзи. Қуёш бу яшаш, кун кечириш рамзи. Қуёш бор экан, кун ёруғ — мовий осмон бегубор. Қуёш тоғлардаги музларни эритиб, дарёларни ҳаракатга келтиради, бутун борлиқни ўт-ўлан қоплайди. Беҳисоб, хилма-хил мевали ва мевасиз дарахтларга жон багишлайди. Курраи заминдаги жонзотларга ризқ-насиба беради. Қуёш, Амир Темур тасавурида, ҳаётнинг боши. Шунинг учун ҳам қуёш Соҳибқирон салтанатининг бош рамзи, бош тимсоли. Рамзларида: биринчиси — зумрад, иккинчиси кумуш, учинчиси — марварид, кейингилари — ёқут, олтин ва ниҳоят, нур таратиб турган бир текис мовий осмон. Бу ранглар орасида мовий осмон Темур тасавуридан мустаҳкам ўрин эгаллаган. Мовий осмон доимо ўйлашга, хаёл суришга, тунларни бедор ўтказишга мажбур қилган. Шунинг учун ҳам мовий осмон Амир Темур давлат байроғининг рамзи сифатида қабул қилинган. Мовий ранг ҳаммавақт ҳам тириклик маъносини билдирган. Бундан ташқари, мовий ранг бегубор осмон, инсоният ҳаётининг асоси — оби-ҳаёт демакдир. Тимсоллар тилида бу яхшиликни, донишмандликни, ҳалолликни, шон-шухрат ва садоқатни билдиради.

Бундан ташқари, Амир Темур ов қилишни яхши кўрган. Энг эъзозлаган ҳайвони — йиртқичлар сардори шер бўлган. Чунки кучлилик жиҳатидан шерга тенг келадиган йиртқич бўлмаган. Бинобарин, уни ҳайвонлар ҳукмдори деб аташган. Шунинг учун ҳам шер Амир Темур байроғидан марказий ўрин эгаллаган.

Амир Темур ташкил этган марказий давлат тарихи дунёдаги кўпчилик олимларни ўйлашга, фикр юритиб, мушоҳада қилишга даъват этган. Шулар қаторига рус тарихчилари М.И.Иванин, В.Череванский, А.Якубовский, Т.Грановский, В.Бартольд, А.Зимин, можор тарихчиси Ҳ.Вамбери, француз олими Л.Лянгле ва бошқа кўплаб тарихчиларнинг номларини мисол қилиб кел-

тириш мумкин. Амир Темур давлат рамзларини ўрганишда можор тарихчиси Ҳ.Вамбери ва рус тарихчиси В.Череванскийларнинг фикрлари, айниқса, диққатга сазовор. Ҳ.Вамберининг ёзишича: "Темур галабалари ва бахтининг илк даврида Кеш шаҳрига катта аҳамият бериб, уни Ўрта Осиёнинг маънавий марказига айлантирган эди. Шу сабабли бу шаҳар "Қуббатул илм вал адаб" унвонига эга бўлган эди.... Темур узининг пойтахтини шу ерда қуришни ният қилиб, гўзал Оқ саройни барпо эттирган. Иморат пештоқида доира ва қуёш аломати — уч ҳалқа тасвирланган. Бу аломат унинг уч иқлимда, яъни Шимол, Жануб ва Ғарбда ҳокимлигига ишора" дир¹. Бу сўзлардан кўришиб турибдики, Амир Темур тузган давлатнинг тамгаси ҳам бўлган. У бир неча хил бўлиб, вазирларнинг ихтиёрида ҳам бўлган. Муҳр билан бирга суюқ сиёҳ олиб юрилган, унга сиёҳ суркалиб, зарур ҳужжатларнинг икки томонига тамга босилган. Сунгра устига Амир Темурнинг шахсий тамгаси босилган. Соҳибқирон тамгасига "Рости ва Руст" сўзлари ёзилган. Бундан ташқари, давлат тамгалари Амир Темур давлатида яратилган қиличларга, эгар-жабдуқларга, отларнинг тақасига ҳам босилган. Амир Темур давлатининг барча ҳужжатларида шу тамганинг тасвири бўлган².

Соҳибқирон даврида давлат байроғига катта аҳамият берилган. Катта жангларда Темурнинг ўзи бевосита жанг майдонига тушмаса-да, унинг давлат байроғи узоқ-узоқлардан кўзга ташланиб турарди. Ўша пайтларда байроқнинг аҳамияти душман қўмондонининг асирга олиниш ёки ўлдирилишининг аҳамиятидан оз бўлмаган: аксарият ҳолларда байроқнинг қулаши бутун қўшинни талвасага солган, ҳатто мағлубиятга ҳам олиб борган. Шу боисдан байроқдорни қўлга олиш "галабани таъминловчи қоидalar" қаторига кирган. Темурнинг байроғи орқароқда олиб юрилган. Уни моҳир ва жасур қиличбозлар ва баҳодир сипоҳийлар қўриқлаганлар.

¹ Ҳ.Вамбери. Бухоро ёхуд Мовароуннаҳр тарихи. 1990 й., 53-бет.

² Клавихо Г. История Великого Тамерлана. 399-400-бетлар.

Қирқ мингдан ортиқ қўшин иштирок этган жангда Темурнинг шахсан ўзи иштирок этган. Бу рақам йигирма минг атрофида бўлса фармондорлик унинг ўғилларидан бирига топширилган.

Соҳибқироннинг ҳар бир хатти-ҳаракатлари дин арбоблари, уламо, фузалоларнинг кўз остида бўлган. Шунинг учун ҳам ислом дини арбоблари Амир Темурни аср қаҳрамони, шариати мустафонинг таянчи, эътиқод курашчиси, пайгамбар хуш кўрган инсон деб эълон қилганлар.

Ислом дини маросимларига доимо риоя қилиши, жамоат билан ҳар бир жанг олдидан намоз ўқиши, кечалари эса Амир Темурнинг ўзи ёлғиз қолган ҳолда кўчма масжидда намоз ўқиши, Қуръон оятларини тиловат қилиб, мулоҳаза юритиши жингчиларга мардлик ва шу туфайли жангларнинг муваффақиятли якунланишига ишонч бағишлар эди. Бу Темурнинг доимий одатига айланган эди.

Амир Темур Хуросонни забт этгач, Сейистон, Қандаҳор ва Афғонистонни ўзига бўйсундирмоқчи бўлади. Шунда у бошқача иш тутади: “Маслаҳатни кучини шунда билдимки, ўша диёрлар ҳокимларини ўзимга оғдириб олиш учун” Агар менга қўшилсанглар (қутуласизлар), курашсангиз йиқиласизлар. У ҳолда тақдирингизда нима бўлса ўшани кўрасизлар”, деган мазмунда хат ёзди. “Бу тадбир” тўғри бўлиб чиқади ва ўртадаги низоли масала тинч йўл билан ҳал бўлади.

Яна бир мисол: Амир Темур фикрича, сиёсат билан мақсадга эришиш мумкин бўлган ерда қурол ҳаракат қилиши нотўғри эди.

Жанг олдидан Соҳибқирон қўшинлари текис ҳаракат билан тўғри душман устига бостириб боришлари ва ёв билан тўқнашганда “Аллоҳу акбар!” деб ҳайқириб, шиддат билан унга ташланишлари керак эди. Бу шиор илоҳий кучга эга эди.

Амир Темур давлатининг мадҳияси — гимни ҳам бўлган. Бу мадҳия “Аллоёр” бўлиб — Оллоҳ ёр бўлсин, ҳар ишда Тангри таоло мададкор бўлсин деган маънони билдирган. Бу мадҳия Соҳибқирон лашкари узоқ сафарга чиққан вақтда, жангчиларнинг руҳини, кайфиятини кўтариш учун айтилган.

Амир Темур рамзлари, тимсоллари фақат давлатни идора қилиш воситаси ёки тамгаларидан иборат бўлмай, балки ҳарбий тузилмаларда ҳам қўлланган эди. Масалан, рус тарихчиси В.Череванский: "Темур жанговар ҳаётининг иккинчи ярмида қўшинларини қиёмига етказди. Чунончи, бир хил ранг-тусдаги отлар жамланди. Аскарлар бир хил либос кийдилар"¹, деб ёзади.

Яна бир мисол: "Ҳар бир туман ўзининг маълум бир либосига эга бўлиб, оқ ялов ва отда, ҳатто совут ўқдонлари ҳам оқ рангда эди"², деб ёзса, иккинчи бир рус ҳарбий тарихчиси М.И.Иванин бу масалага яна ҳам ойдинлик киритиб: "Боязид билан бўладиган жангдан аввал Самарқанддан келган ҳар бир қисм жангчилари махсус рангли кийим-бош кийган эдилар. Масалан, қизил байроққа эга қисмлар шу рангдаги қалқон, эгар, жабдуқ, ўқдон, камар, найза, гурзи ва бошқа аслаҳаларга эга бўлсалар, сариқ, оқ ва ҳоказо рангда кийинган қисмлар жангчилари шу рангдаги қурол-яроғ ва бошқа аслаҳалар билан жиҳозланган эдилар. Қисмлар қуролларнинг хиллари билан ажралиб турардилар. Эҳтимол, отлиқ қисмлар отларининг ранги билан ҳам ажралиб турган бўлишлари мумкин"³, деб ёзади.

Бу далилнинг ўзи рангли белги, тимсолларга Амир Темур катта аҳамият берганлигидан далолат беради.

Амир Темур бирин-кетин галабаларга эришар экан, шунга яраша расм-русумлари ҳам такомиллашиб борди. Масалан, у Мовароуннаҳрдан чиқишдан олдин ўз лашкарини кўздан кечирав экан, эътиборли дарвишлардан бири унинг устига қўйнинг тушини ёпади. Бу удумни Соҳибқирон баҳодирлари ва аскарлари бўлажак омад, бахтли хушxabар аломати деб биладилар. Чунки Темур уша пайтда Осиёнинг туши—маркази ҳисобланган Эронни забт этишга отланган эди. Ҳақиқатан Соҳибқирон орадан кўп ўтмай Эронни забт этади ва ўз бойликларини икки баробарга оширади.

¹ В.Череванский. Амир Темур. 86-бет.

² Уша китоб. 152-153-бетлар.

³ Иванян М.И. Икки буюк саркарда — Чингизхон ва Амир Темур. Тошкент. "Фан" нашриёти. 1994 й. 134-135-бетлар.

Амир Темур Эрон, Қобулистон, Булужистон, Сейистонни забт этиш учун саккиз йиллик умрини сарфлайди. Бу галабалар натижасида ислом дини янада кучаяди, ривожланиш томон йўл олади. Бундан руҳланган ислом уламолари Соҳибқиронга “Муҳаммаднинг саккиз салтанати олий ҳокими” ёрлигини берадилар.

1391 йилнинг бошларида Амир Темур нонкўр, исёнкор шогирди Тўхтамишхонни йўқ қилиш мақсадида кенгаш чақиради. Ўз ниятини дин арбоблари, амирлари, ўғиллари ва набиралари томонидан тасдиқлаб олгач, Тошкент орқали йўлга чиқади. Улуғ тоғ этагидан ўтаётганда ўз аскарларини кўриқдан ўтказди. Тоғ этагидаги баландликда Соҳибқирон савлат тўкиб турарди. У бошига серёқут салла кийган эди. Қўлида эса форс шоҳлари сингари ҳўкиз нимтасини ушлаб ўтирарди. Туман бошлиқлари тепалик пойида отдан тушишар, Темур қошига кўтарилиб таъзим қилишар, у ўтирган заминни ўпишар эди.

Ўз қўшинларини кўриқдан ўтказиш Темурнинг одатига айланган эди. Чунончи, у Бағдодни забт этгач, Дажла ва Фрот оралигидаги водийда қисқа вақт дам олади ва шу ерда ўз лашкарларини кўриқдан ўтказди. Кўриқдан кейин шу ернинг ўзида базм ташкил қилади. Шу шодиёна пайтида Бағдод учун бўлган жангларда жасорат кўрсатган баҳодирларга мукофотлар топширади. Ўз набираси Муҳаммад Мирзони олтин тож ва тўққиз тулпор, байтал билан мукофотлайди. Бундай тантанали маросимлар ҳар бир галабадан кейин бўлиб турган.

Ўрта аср шароитида ҳам рақиб давлатлар бир-бирларининг қўшинларини кўздан ўтказиш одати ҳукм сурган. Шу одатга биноан Амир Темур рақибининг элчилари иштирокида жангчиларни сўнгги бор тантанали вазиятда кўздан кечиришни амалга оширган. Худди шундай кўриқни у турк султони Йилдирим Боязид билан бўладиган жанг олдидан ҳам ўтказган. Соҳибқирон ҳатто шу даражага бориб етганки, элчиларга муҳим жанг олдидан ўтказиладиган қасамёд этиш маросимида ҳам қатнашишга рухсат берган. Бу маросимда барча Темурий шаҳзодалар ва туманбошилар ўз даҳолари қошига келиб, унинг пойидаги ерни

ўпиб, Аллоҳдан енгилмас қудрат ато этишни сураб тиловат қилганлар.

• Темур даврида яна бир амалга оширилган урф-одат жанглarda жасорат намунасини кўрсатган лашкарбошилари мукофотлаш маросими эди. Худди шундай маросим турк Султони Йилдирим Боязид устидан эришилган галабадан кейин бўлиб ўтади. Бу улкан галабадан кейин Темур Самарқандга қайтади. Унга ўлжа қарвонлари етиб келганини маълум қилишгач, у байрам ва мукофотлар тарқатиш кунини белгилайди. Ўша куни Соҳибқирон ўз халқи ва енгилмас лашкари қаршисида тахтга кўтарилади. Унинг бошида дуру жавоҳирлар билан зийнатланган тож бор эди. Уни ўғиллари, набиралари, вазирлари, амирлари, баҳодирлари, саййид ва уламолардан иборат аъёнлари ўраб турардилар. Зарафшон водийсидан оқиб келувчи дарё соҳиллари суворийлар денгизи билан қопланган эди.

Жанговар хизматлар ҳақида вазирлар ахборот беришади.

Илк мукофотларни у ўз ўғиллари ва набираларига тарқатади. Вилоят, мамлакат ҳокимликларини уларга инъом этади. Сўнгра барча амирларнинг даражалари бир карра оширилади. Оддий аскарларга “ботир” деган унвон берилади. Туглар, байроқлар, ногоралар ҳам ўз эгаларига берилади. Чўпонота этагида бўлиб ўтган бу тантана тарих саҳифаларидан жой олган. Мукофотлардан сўнг ҳарбий ўлжаларни тақсимлаш бошланади. Ўғиллари одоб сақлаган ҳолда ўлжа тожларини оталарига келтириб топширишади. У эса қимматбаҳо буюмларни бошига кийиб, “табаррук қилиб”, уларни ўз баковулларига узатар эди. Сўнгра бу тожлар тантана тугагунча пар ёстиқлар устида Темур тахти пойида турарди. Сўнгра унинг қошига Боязид тахти ортилган филни етаклаб келишади. Боязиднинг тахти оқ наMAT билан қопланган, у Чигатойнинг мўъжаз тахтидан кейин жой олади.

Амир Темур давлатида пул муомаласи тўғри йўлга қўйилган эди. Бунинг учун тилла ва кумуш тангалар зарб этилган. Бу ҳақда “Тузуклар”нинг “Сипоҳга улуфа бериш тузугида” батафсил тушунча берилган. Шу тузукда баён қилинишича, оддий сипоҳга бир отга

тенг миқдорда маош тўланган. Баҳодирларга эса икки отдан тўрт от баҳосида меҳнат ҳақи берилган. Ясовуллар, чоповуллар, қалақчиларнинг маошлари ўз меҳнатларига яраша мингдан ўн минг тангагача бўлган¹.

Амир Темур давлатида хизмат қилган ҳар бир ходим, хоҳ у сипоҳ, хоҳ лашкарбоши бўлсин, махсус ёрлиқлар орқали маош олган. Ходимларга берилган маош миқдори шу ёрлиқнинг орқасига ёзиб қўйилган. Демак, давлат хазинасидан сарфланаётган сармоя кимга, қачон, қандай миқдорда берилаётгани кримчиқим дафтарларида аниқ ҳисобга олинган. Бу пуллар Амир Темур давлатида зарб этилган тангалар ҳисобида тўланган.

Амир Темур лашкарининг асосий ҳаракат воситаси бўлиши отларга катта аҳамият берар ва улар тўғрисида ғамхўрлик қилар эди. Шунинг учун ҳам отлар устига йўлбарс терисидан қоплама тиктирилган ва кўкрак қисмига темирдан-тунукадан қалқон ясашга буйруқ берилганди.

Амир Темур тузган марказлашган давлат тўғрисида гап кетар экан, у “Салтанат қуриш, давлат тутиш ишларини бир неча тузукка боғладим ва салтанатни бошқариш ҳақида қўлланма (дастур ул-амал) ёзиб қолдирдим, токи фарзандларим ва авлодларимдан бўлганларнинг ҳар бири унга мувофиқ иш юритсин, меҳнату машаққатлар, ҳарбий юришлар, уруш-талашлар билан, тангрининг инояти ва ҳазрати Муҳаммаднинг, унга тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, толеъи баланд миллатнинг шарофати, онҳазратнинг улугвор авлоди ва қимматли саҳобаларига қилган муҳаббат ва дўстлиги орқали қўлга киритган давлат ва салтанатни сақлагайлар. Бу тузуқлардан ўз салтанат ишларини бошқаришда қўлланма сифатида фойдалангайлар, токи мендек уларга етадиган давлат ва салтанат зарару таназулдан омон бўлгай”², деб келажак авлодга мурожаат қилади. Бу қимматли сўзларнинг қадр-қиммати бугунги келажаги буюк давлат қурмоқчи булган Ўзбекистон халқлари учун ҳам аҳамиятлидир.

¹ Тузуқлар, 70-бет.

² Тузуқлар, 53-бет.

*Гафур Гулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти*

Тярихий нашр

Эркин Азимов

АМИР ТЕМУР САЛТАНАТИ

Муҳаррир *У.Қучқор*

Рассом *А.Кива*

Безаклар муҳаррири *А.Бобров*

Техмуҳаррир *В.Барсукова*

Мусахҳиҳ *М.Насреддинова*

ИБ № 5546

Босмахонага 10.09.96 да берилди. Босишга 14.10.96 да рухсат этилди.
Бичими 84x108/32. 2-нав босмахона қоғози. Адабий гарнитура. Юқори босма. 4,62 шартли
босма тобоқ 4,5 нашр тобоғи. Жами 3000 нусха. 82 рақамли буюртма. Ваҳоси шартнома
ассосида. 47-96 рақамли шартнома.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва
санъат нашриёти. Тошкент. 700120. Навоий, 30.

ЎзРФА "Фан" нашриётининг босмахонаси. 700170, Тошкент.акад.Ҳ.Абдуллаев кучаси,70.